

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Jeffrey C. Isaac • Gombár Csaba

Tóth Krisztina • Keszeg Zsófia

Vajna Ádám • Szálinger Balázs

Tillmann J. A. • William Shakespeare

Almási Miklós • Spiró György

**MASZK-
MESTEREK**

2018. 4. szám

Ára: 700 Ft

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1936

E SZÁMUNK SZERZŐI

Almási Miklós (1932) az MTA rendes tagja, filozófus, esztéta, kritikus

---

Gombár Csaba (1939) politológus

Isaac, Jeffrey C. (1957) amerikai politológus

Keszeg Zsófia PhD-hallgató

Shakespeare, William (1564–1616) angol drámaíró

Spiró György (1946) író

Szálinger Balázs (1978) költő

Tillmann J. A. (1957) filozófus, esszéista

Tóth Krisztina (1967) költő, író

Vajna Ádám (1994) költő, a *Hévíz* s más lapok munkatársa

Kedves Olvasónk! Köszönjük, ha adója 1%-át lapunk számára ajánlotta fel!
Reméljük, a 2000-ben megjelenő írásokkal mi is örömet szerzünk.

Szeretnénk megköszönni Gyarmati György, Opperheim Gábor, Szmolyán Mária
és Zempléni Kinga támogatását, illetve segítségét. Nagyon sokat jelent ez számunkra.

Legyen egyszerre archaikus és szexi! Olvasson **30 éves** folyóiratot!
Pompás cikkek, remek gondolatok! Ne maradjon le egyetlen számról se!
Legyen előfizetőnk! Utaljon **5500 forintot**, s Öné lesz 11 lapszám!
Vagy legyen **7000 forint** utalásával a **2000** támogató előfizetője!

Bankszámlaszámunk:
K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre. Köszönjük!

A 2000 egyes számai kaphatók a lapárosoknál,
az Írók Boltjában, a Magvető Caféban
és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I   É S   T Á R S A D A L M I   H A V I   L A P

30. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Jeffrey C. Isaac: <i>Létezik-e illiberális demokrácia?</i>	3
Gombár Csaba: <i>„Egy szép nagy, színes, fából faragott vaskarika”</i>	28
<hr/>	
Tóth Krisztina: <i>Holttér</i>	36
Keszeg Zsófia: <i>Csak posta voltál, Szívem</i>	37
Vajna Ádám versei	42
Szálinger Balázs: <i>Kvadrokereztúr</i>	44
Tillmann J. A.: <i>Fali aforisztika</i>	47
William Shakespeare: <i>Szeget szeggel, avagy Kettős mérce</i>	49
<hr/>	
Almási Miklós: <i>Dilettánsok gyilkost játszanak</i>	63
Spiró György: <i>Csehov és Füst Milán, a komédiaírók</i>	71

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

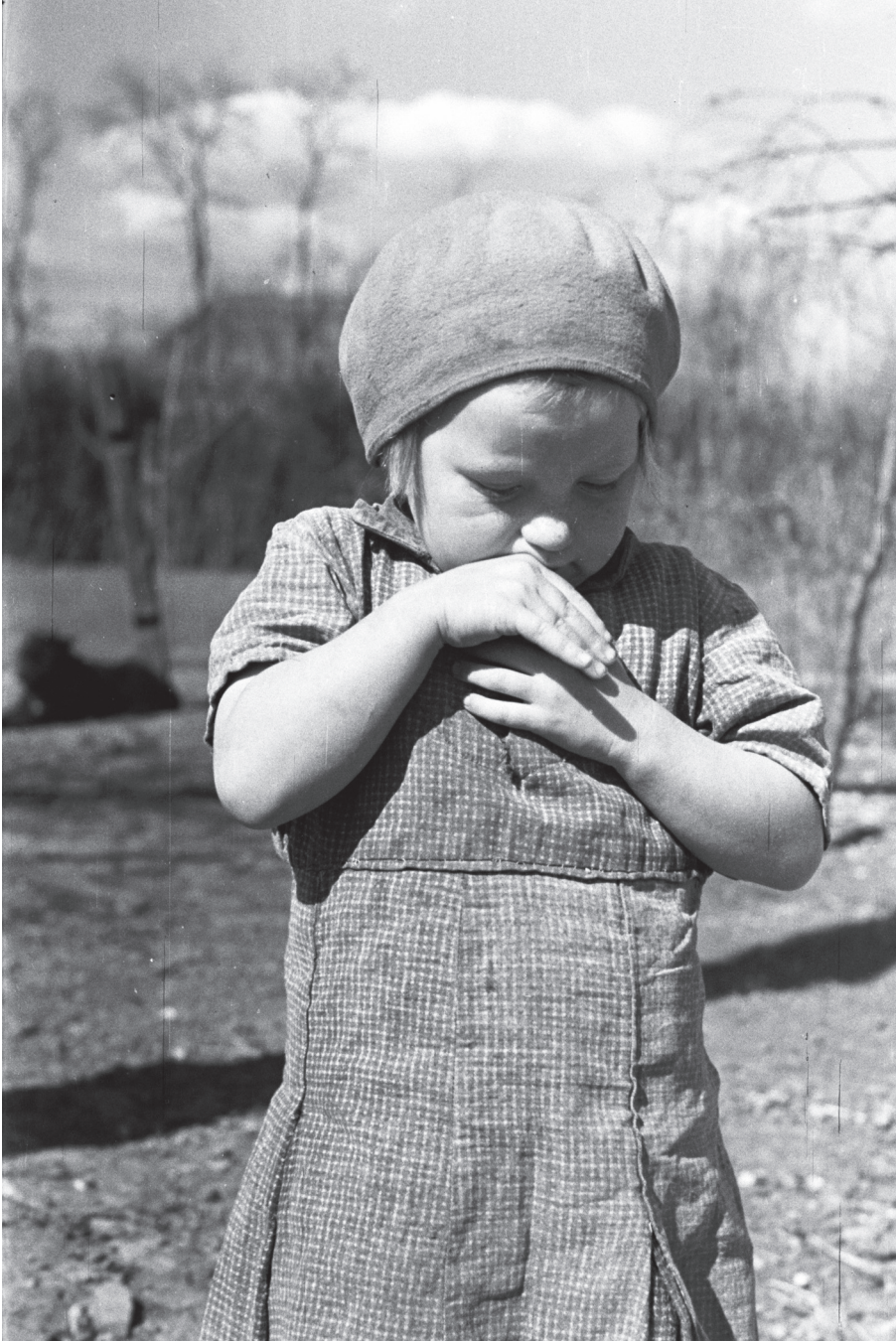
KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÓRFŐZŐ ZSUZA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1936

Létezik-e illiberális demokrácia?

PROBLÉMA, AMINEK NINCS SZEMANTIKAI MEGOLDÁSA

Kísértet járja be Európát és az Egyesült Államokat, az illiberális demokrácia kísértete.

Azt a programot, hogy a mostanra meghaladott liberális demokráciát „illiberális demokráciával” kell felváltani, elsősorban Orbán Viktor neve fémjelzi, aki maga többször is hangoztatta ilyen irányú szándékát. Az elképzelés persze – a lengyel Jarosław Kaczyńskitól az orosz Vlagyimir Putyinon keresztül a török Recep Tayyip Erdoğanig – politikusok szélesebb körével is összefüggésbe hozható, akik mind illiberális intézkedések bevezetésére törekednek, és ezt legalábbis részben a „demokrácia” egy autentikusabb formájára való hivatkozással támasztják alá. Mint David Ost a magyar és a len-

gyel eset kapcsán nemrégiben megjegyezte:

Az alkotmánybíróság kiüresítése, a bírói testületben végzett tisztogatás, a közigazgatás teljes átpolitizálása, a közszolgálati média kormányzócsővé alakítása, a parlamenti ellenzék jogainak megnyirbálása, az alkotmány önkényes és teljeskörű átalakítása vagy épp semmibevétele, a rasszizmus és a bigott nézetek eltűrése, sőt alkalmasint támogatása, a hagyományos nemi szerepek adminisztratív úton történő megerősítése, a tekintélyelvű hagyományok kulturális újjáélesztése, az állami tisztességek nem szakértelmen, hanem lojalitáson alapuló osztogatása, kontroll nélküli ellenőrzése: a Magyarországon és Lengyelországban hatalmon lévő jobboldali kormányok ilyen és ezekhez hasonló eszközök révén közvetlen támadást intéztek a demokratikus intézmények ellen. A kormányzó pártok – a Fidesz, illetve a Jog és Igazságosság (PiS) – immár nem is állítják, hogy „li-

---

Jeffrey C. Isaac: Is there illiberal democracy? A problem with no semantic solution. A cikk eredeti megjelenése: *Public Seminar*, 2017. július 12., a fordítás a *Eurozine* támogatásával készült. © Jeffrey C. Isaac / Public Seminar / Eurozine

berális” demokráciára törekednek. De vajon a demokrácia elkötelezettjei még egyáltalán? Mindkét párt elfogadja, hogy a választások révén kontroll nélküli egypárti uralom alakult ki, ahol az uralmon lévő párt „a nemzetet” képviseli. Máskülönb a „demokrácia” csupán gesztus a politikai korrektség felé, amitől amúgy irtóznak.¹

Donald Trump 2016-os elnökké választása e tendencia talán legbeszédesebb példája. Ezek a programok indítottak számos politikai elemzést, így Dani Rodrickot arra, hogy föltegyék a kérdést, „miért vannak fejlődőben az illiberális demokráciák?”² A problémának politológusok sora szentel egyre több figyelmet a „demokratizálódás” hullámhegyei és hullámvölgyei közepette, és nem csupán az vált ki belőlük aggodalmat, hogy a korábban „demokratizálódónak” tekintett országokban nyer mind nagyobb teret az „illiberalizmus”, hanem az is, hogy a jelenség a „fejlettebb” és „konszolidáltabb” országokban is felbukkant. Mint Yascha Mounk megjegyezte:

Az észak-amerikai és a nyugat-európai, tehetős és nagy múltú demokráciákban az utóbbi években üstökös-ként tűntek fel olyan figurák, akik talán nem olyan harsányak és irritálóak, mint Trump, de riasztóan hasonlóak hozzá: ilyen Marine Le Pen Franciaországban, Frauke Petry Né-

metországban, Geert Wilders Hollandiában, és sokan vannak ilyenek a Brexit támogatói között az Egyesült Királyságban. Ráadásul a kezükre játszik egy olyan mértékű általános düh is, amelyet a liberális demokráciák vagy fél évszázadon át nem tapasztalnak. Azzal az ígérettel kecsegtetnek, hogy kiállnak az egyszerű emberekért, leszámolnak a korrupt politikai elittel, és a most (állításuk szerint) kiváltságos helyzetű etnikai és a vallási kisebbségeket a nekik járó (alárendelt) státusba helyezik. Arra is hajlandóak, hogy megszüntessék a liberális politikai intézményeket, így a független igazságszolgáltatást és a szabad, erős sajtót, amennyiben azok a nép akaratának útjában állnak. Együtt egy lassan burjánzásnak induló, új típusú politikai berendezkedést alakítanak ki – és ez az illiberális demokrácia.

Trumpot, Le Pent és a hozzájuk hasonló politikusokat sokan bírálják azért, mert nem demokratikus felfogásúak. Ez azonban teljes félreértése annak, hogy számukra mi a fontos, és miben áll a vonzerejük. Többnyire valóban hisznek a népakaratban. A fennálló helyzet ellen az a legfőbb kifogásuk, hogy az intézményes fékek, mint a független bíróságok, vagy az olyan normák, mint a kisebbségek jogainak „politikailag korrekt” figyelembe vétele, meggátolják, hogy a rendszer becsatornázza a közpolitikába az emberek jogos haragját. Vagyis nem arra tesznek ígéretet, hogy elfordulnak a

népuralomtól, hanem arra, hogy megszabadítják azt mesterséges, liberális maszkijától – mindvégig a népakarat egyetlen igaz megtestesítőiként.³

Mit kezdünk ezzel a jelenséggel, és hogyan válaszoljunk rá?

Egyáltalán használható-e valamire az „illiberális demokráciaként” való azonosítása, vagy ez is része a problémának, amit annyi bírálója szeretne mérteni és harcba szállni vele?

Jan-Werner Müller nemrégiben megjelent, *The Problem with „Illiberal Democracy”* című írásában azt állítja, hogy „súlyosan félrevezető »illiberális demokráciának« nevezni mindazt, ami Lengyelországban épül – és bizonyos tekintetben gátolja azokat az erőfeszítéseket, melyek az az olyan autokrata hajlamú vezetők megfékezését célozzák, mint Kaczynski vagy Orbán. Ugyanis nem egyszerűen a liberalizmus, hanem maga a demokrácia forog veszélyben.”⁴ Müller határozottan arra az álláspontra helyezkedik, hogy a „liberális demokrácia” és „illiberális demokrácia” szembeállításával botor módon elismerjük Kaczynski és Orbán igényét, miszerint ők hiteles demokraták, akiknek a túlzott személyes szabadság okoz gondot, és a demokrácia kevésbé libertárius, inkább komunitárius formáját kívánják megvalósítani. „Lengyelország, Magyarország és

Törökország kormányai azonban egészen mást ajánlanak. Egy dolog a materializmus, ateizmus vagy az individualizmus bírálata. Egészen más azonban a szólás- és gyülekezés-szabadság, a plurális média vagy a kisebbségek védelmének korlátozása. Az előbbi csupán egyet nem értés különböző, a demokráciát igazoló politikai filozófiákkal. Az utóbbi azonban a demokrácia alapjai ellen intézett támadás.” Müller ezért határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy amit sokan „illiberális demokráciának” neveznek, az valójában jobban leírható a populista *autoritarizmus* egy formájaként, az „illiberális demokrácia” kifejezést pedig inkább kukába kellene hajítani. Számára a „liberális demokrácia” alapvető struktúrája maga a demokrácia, vagyis aki ez ellen a struktúra ellen van, az valójában a demokrácia ellen van. Kornai János is hasonló felfogásban nyilatkozott nemrégiben: „A magam részéről zsákutcának tartom ezt a fogalmat: a jelzős szerkezet önmagában ellentmondásos. Az én felfogásomban minden demokrácia liberális. Azóta nincs gusztusom a jelzős demokráciákhoz, hogy a kommunista diktatúra »népi demokráciának« nevezte magát, világosan elhatárolódva ezáltal a »burzsoá« demokráciáktól.”⁵ Egy barátomat, a demokratizálódás elismert szakértőjét parafrázálva, aki egy személyes levelezésben ennél erőteljesebben

fogalmazott: Ha nem tudjuk meghatározni a demokrácia intézményes gyakorlatának egyfajta minimumát – azt, hogy biztosítania kell az emberek számára vezetőik szabad és igazságos választások útján történő leváltásának valódi lehetőségét –, akkor semmi nem ment meg minket attól, hogy a relativisztikus szemantika posványába süllyedjünk, ahol a »demokrácia« szó bármit jelenthet, és szinte bármilyen követelést meg kell vitatni, és komolyan kell venni; márpedig innen nincs visszaút... Vajon kénytelenek leszünk elővenni a 40-50 évvel ezelőtti, végletesen megfáradt érveket, hogy ugyanis a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság a totalitárius *dzsucse* ideológiájával csupán a »népi szuverenitás« egy formája?»

Mindezek súlyos ellenvetések az »illiberális demokrácia« fogalmával szemben. Én magam is elutasítom a Lengyelországban, Magyarországon, Törökországban és másutt kialakulóban lévő autoritarizmus gyakorlatát, és a liberális értékek és gyakorlatok iránt is elkötelezett vagyok. A szavak igenis számítanak. És valóban problematikus hagyni, hogy Orbán, Kaczynski, Erdogan vagy Putyin magára öltse a »demokrácia« köpenyét. Amennyiben ez bármiféle rokonszenvező megértést, netán elfogadást jelent, helyesebbnek tűnik egyszerűen megtagadni az ilyen vezetőktől a »demokrácia« bizonyít-

ványát, és autoriter jellegüket kell hangsúlyozni és előtérbe helyezni.

Ugyanakkor azt is gondolom, hogy hiba szimplán elvetni az »illiberális demokrácia« gondolatát csak azért, mert kifogásolható politikai célok érdekében állították csatasorba. Lehet, hogy undorító. Meglehet, hogy azokra a korábbi törekvésekre hajaz, amikor a »jelzős demokráciát« elnyomó és olykor gyilkos politika érdekében vetették be. De éppen emiatt kell komolyan vennünk, mint retorikát és politikai programot, amelynek tényleges hatása van a világban. 1989 után valóban ki lehetett jelteni – miként Philippe Schmitter és Terry Karl meg is tette a *Journal of Democracy* hasábjain –, hogy »az autoriter uralomtól távolodó rendszerváltás... eredményeként megindult egy örömteli folyamat a demokrácia közös értelmezése felé. Szép csendben mindenütt elmaradtak a »demokráciát« módosítani hivatott, kétes értékű jelzők, mint »népi«, »irányított«, »burzsoá« és »formális«. Ugyanakkor figyelemreméltó konszenzus alakult ki arról, hogy mik azok a minimális feltételek, amelyeknek teljesülnie kell ahhoz, hogy egy politika kiérdemlje a tiszteletreméltó »demokrácia« elnevezést.»⁶ Ám az is ugyanígy igaz, hogy a »jelzők nélküli demokráciáról« létrejött konszenzus mindig is vitatott, és meglehetősen rövid életű volt, az utóbbi időben pedig igencsak erodálódott.

Annak érdekében, hogy hatékonyabban szembeszállhassanak ezzel az erózióval, a liberális demokrácia támogatóinak szembe kell nézniük a felelősségvállalás kérdésével. Ebben az értelemben mégiscsak vissza kell nyúlni az 50-60 évvel ezelőtti érvekhez azzal kapcsolatban, hogy mit lehet kezdeni a „népszuverenitás” és a „demokrácia” iránti illiberális vonzódásokkal. Bár ne így állnának a dolgok! De ez a helyzet, mégpedig azért, mert Európa-szerte és az Egyesült Államokban sorra olyan vezetők kerülnek hatalomra – legalábbis kvázi-demokratikus eszközök révén –, akik azt állítják, hogy a „demokrácia” illiberális formájának hívei, és ennek intézményesítésére töreksenek. Nekünk pedig szembe kell velük szállni. Ami részben azt jelenti, hogy ideológiai alapon kérdőre kell vonni azt, amit képviselnek, mintegy „pert” kell indítani ellenük, komolyan kell venni az érveiket, demonstrálni kell, és nem csupán azt hajtogatni, hogy a „demokráciára” formált igényüket meg kell tagadni.

Az alábbiakban a téma alaposabb megközelítését körvonalazom, és kifejtem, miért gondolom analitikusan és normatív értelemben is fontosnak, hogy ekként járjunk el. Az „illiberális demokrácia” elvének elvetése helyett azt javaslom, hogy a kifejezés legalább háromféle értel-

mezése között tegyünk különbséget: (1) mint a létjogosultság igazolása vagy *legitimáció*, amely segíti a megértést – de nem az elfogadást –, éppen azért, mert a politikai elemzés lényeges eleme, hogy megértsük a politikai szereplők szóhasználatát, szimbólumait és önértelmezését, illetve azt, hogy ezek az elképzelések mit váltanak ki a szélesebb közönségben, akár tetszenek nekünk ezek a kifejezések és szimbólumok, akár nem; (2) mint társadalomtudományi fogalom, amely nyilvántartásba vesz egy politikai törekvést vagy programot, de *nem* konceptualizálja e törekvés vagy program politikai következményeit; (3) mint normatív elköteleződés, amelyet bíráltniuk kell azoknak, akik komolyan veszik az egyéni autonómia és a politikai pluralizmus értékeit. Amellett érvelek, hogy csak akkor nézhetünk szembe a maga teljességében azzal a kihívással, amit az „illiberális demokrácia” jelent a támogatásunkra érdemes plurálisabb és egalitárius *liberális* demokráciára nézve, ha a terminus e különböző használatait teljes egészében megragadjuk. Túl könnyű mint csalást egyszerűen elutasítani az „illiberális demokráciát”, ráadásul ha így teszünk, sem megérteni nem tudjuk a jelenséget és azt, hogy miért vonzó, sem rendes, normatív bírálatát nem tudjuk megfogalmazni.

Nem azt állítom, hogy az „illiberális demokrácia” képviselőit téve-

dés volna „autoriternek” nevezni és fölösleges félteni tőlük a „demokráciát”. Számos olyan gyakorlati helyzet adódhat, amikor az ilyen retorika értelmet nyer. A tömegpolitika nem egyetemi szeminárium, a vádaskodás retorikája fontos szerepet játszik a demokratikus politikában. Csupán azt állítom, hogy megfelelő óvatossággal kell eljárunk. És hogy az a kijelentés, miszerint ami az „illiberális demokrácia” címkéje alatt történik, az egyszerűen szembemegy a demokráciával – túlzottan leegyszerűsíti a valóságot. Valóban alaposabban tisztáznunk kell a „demokrácia” különféle jelentéseit, mégpedig pontosan azért, hogy jobban tudjuk értékelni az intellektuális és politikai támogatásunkra érdemes liberális demokrácia erősségeit és korlátait.

Az „illiberális demokrácia” mint legitimitáció

Az „illiberális demokrácia” gondolata egyáltalán nem új. A politikatudományban talán akkor került előtérbe, amikor 1997-ben a *Foreign Affairs* hasábjain megjelent Fareed Zakaria „The Rise of Illiberal Democracy” című írása.⁷ Míg a kommunizmus 1989-es bukása a demokratikus rendszerváltási „hullám” betetőzésének tetszett, Zakaria írása hangot adott az elemzők körében egyre növekvő aggodalomnak, hogy

tudniillik a régi rezsimek megdöntése és választói rendszerek útján történő leváltása nem feltétlenül jelenti azt, hogy a helyükön liberális, képviseleti demokráciák alakulnak ki és konszolidálódnak. Zakaria egy olyan felismerést népszerűsített, amelyre számos, a tranzitológia korlátaival szembenező politológus jutott: hogy ugyanis egy sor „hibrid rezsim” jött létre, amelyek nem felelnek meg sem a liberális, képviseleti demokrácia, sem az autoritarizmus hagyományos értelmezésének.⁸ Ez az irodalom azonban elsősorban azokkal az elittelkekkel és rendszerekkel foglalkozik, amelyek a választói legitimitás felé fordultak, ám azokkal az eszmékkel nem, amelyek a választói legitimitás iránti vonzalmat motiválták, e vonzalom igazolására pedig végképp nem tér ki.

A mostani „illiberális demokrácia” iránti érdeklődés viszont épp ezeket az eszméket és a legitimáló erejüket állítja középpontba. Az „illiberális demokráciára” vonatkozó legfrissebb, paradigmatis kijelentés Orbán Viktor nevéhez fűződik, aki nevezetes 2014 júliusi tusnádfürdői beszédében fogalmazta meg idevágó elképzeléseit. A beszéd legfontosabb elemei a következők:

Talán a meghatározó mozzanat a mai világban úgy fogalmazható meg, hogy versenyfutás zajlik annak a közösségszervezési módnak, annak az államnak

a megtalálásáért, amely a leginkább képes egy nemzetet, egy közösséget nemzetközileg versenyképesé tenni. Ezzel magyarázható, tisztelt Hölgyeim és Uraim, hogy ma a slágertéma a gondolkodásban azoknak a rendszereknek a megértése, amelyek nem nyugatiak, nem liberálisok, nem liberális demokráciák, talán még demokráciák sem, és mégis sikeressé tesznek nemzeteket. Ma a sztárok a nemzetközi elemzésekben Szingapúr, Kína, India, Oroszország, Törökország. És azt hiszem, hogy a mi politikai közösségünk évekkkel ezelőtt jól érezte meg, jól tapintott rá, talán föl is dolgozta intellektuálisan ezt a kihívást, és ha visszagondolunk arra, hogy mit csináltunk az elmúlt négy évben, és mit fogunk tenni a következő négy évben, akkor valószínűleg ez értelmezhető innen is. Vagyis megkeressük, megpróbáljuk megtalálni a Nyugat-Európában elfogadott dogmáktól és ideológiáktól elszakadva, tőlük magunkat függetleníttve azt a közösség-szervezési formát, azt az új magyar államot, amely képes arra, hogy a mi közösségünket évtizedes távlatban versenyképesé tegye a nagy világversenyfutásban... Ahhoz, hogy erre képesek legyünk, 2010-ben és különösen mostanában *bátran ki kellett mondanunk egy olyan mondatot, amely egy szintén az előbb itt megidézett mondatokhoz hasonlóan a szentségtörés kategóriájába tartozott a liberális világrendben. Ki kellett mondanunk azt, hogy demokrácia nem szükségképpen libe-*

rális. Az, hogy valami nem liberális, még lehet demokrácia. Sőt, ki kellett, ki lehetett mondani azt is, hogy valószínűleg a liberális demokrácia államszervezési elvére épülő társadalmak a következő évtizedekben nem tudják fenntartani a világ-versenyképességüket, sokkal inkább egy visszaszorulást szenvednek el, hacsak nem lesznek képesek magukat jelentősen megváltoztatni... a liberális társadalomszervezési elvekkel, módszerekkel és egyáltalán a társadalom liberális megértésével szakítanunk kell.

...az elmúlt húsz évben a fölépült magyar liberális demokrácia jó néhány dolgot nem tudott végrehajtani. Erről csináltam egy rövid listát, hogy mire nem volt képes. A liberális demokrácia nem volt képes arra, hogy nyíltan kimondja és kötelezze – akár alkotmányos erővel – a mindenkori kormányokat arra, hogy munkájukkal a nemzeti érdekeket szolgálja. Egyáltalán: vitatta a nemzeti érdek létezésének gondolatát. Nem kötelezte a mindenkori kormányokat arra, hogy ismerjék el a világban élő magyarok nemzetükhöz, magyar nemzethez való tartozását, és próbálja munkája révén erősíteni ezt az összetartozást. Nem védte meg a liberális demokrácia, a liberális magyar állam nem védte meg a közösségi vagyont.

...azt várják el a magyar polgárok a magyar vezetőktől, hogy találják meg, dolgozzák ki, kovácsolják ki azt az új magyar államszerveződést, amely a li-

berális állam és a liberális demokrácia korszaka után – persze a kereszténység, a szabadság, az emberi jogok értékeit tisztelőben tartva – ismét versenyképessé teszi a magyar közösséget, és azokat az el nem végzett munkákat, be nem tartott kötelezettségeket, amelyeket felsoroltam, elvégzi és tisztelőben tartja.

...a magyar nemzet nem egyének pusztája, hanem egy közösség, amelyet szervezni, erősíteni, sőt építeni kell. *Ilyen értelemben tehát az az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam.* Nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, mint a szabadság, és hozhatnék még néhányat, de nem teszi ezt az ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, nemzeti megközelítést tartalmaz.⁹

Ezzel a beszéddel kapcsolatban néhány dolog különös figyelmet érdemel. A leginkább szembeeső az, hogy Orbán nyíltan megbélyegzi a „liberalizmust” és a „liberális demokráciát”, amely szerinte túlzott individualizmussal és valójában az új világ új igényeivel ellentétes anakronizmussal hozható összefüggésbe. Ugyanígy szembeeső a vonzódása a nemzeti identitáshoz, a nemzeti erőhöz és az állam nemzeti karakteréhez, továbbá az sem véletlen – figyelembe véve a beszéd helyszínét –, hogy erősen hangsúlyozta a diaszpórában élő közösségek autentikus

hozzátartozását a magyar államhoz. Végül pedig, miközben Orbán nem ítéli el nyíltan az olyan liberális értékeket, mint a „szabadság”, azt leszögezi, hogy ezek az értékek nem lehetnek „az államszerveződés központi elemei”. Ám mivel a liberalizmus politikai diskurzusának épp az a megkülönböztető jege, hogy központi szerepet kap az egyéni jogokra és a jogállamiságra fókuszáló állam, Orbán gyakorlatilag azt állítja, hogy a politikai liberalizmus ellentétes az autentikus magyar politikával, ezért Magyarország számára az „illiberális demokrácia” a megfelelő államforma. Végezetül érdemes szót ejteni arról is, hogy míg Orbán úgy beszél, mintha előre tekintene, mintha egy víziót vázolna fel, egyszersmind visszafelé is tekint, arról is szól, „hogymit csináltunk az elmúlt négy évben”. És valóban, a hatalomba való 2010-es visszatérése óta nyilvánvalóan az állami berendezkedés és az állami identitás radikális megváltoztatására törekedett (ennek része volt az is, hogy a 2011-es Alaptörvényben az ország nevét a kétharmados parlamenti többség Magyar Köztársaságról Magyarországra változtatta). Mint Erin K. Jenne és Cas Mudde megjegyezte:

A magyarországi alkotmányos forradalom a liberális demokráciával szemben sokkal inkább a lényegét érintő kihívás, mint amilyeneknek korábban

a posztkommunista Lengyelországban és Szlovákiában lehettünk tanúi. Az autoriter vezetők jellemzően azzal kezdik ki a demokratikus intézményeket, hogy nem tartják tiszteletben a jogot. Ahelyett, hogy a szabályokat változtatnák meg, hajlítgatják vagy megszegik őket, bízva abban, hogy a hűbéri viszonyok és a szűkös adminisztrációs kapacitás miatt megússzák. Magyarország vezetői ezzel szemben megváltoztatták a szabályokat. A 2010-es, kétharmados parlamenti többség birtokában, valamint a párthű tagokkal feltöltött Alkotmánybíróság támogatásával Orbán kormánya átírta az alkotmányt... Jóllehet az új alkotmány névleg demokratikus, amennyiben kétharmados parlamenti többség fogadta el, ám a lakosság népszavazás útján vagy más formában nem hagyta jóvá.¹⁰

És bár Orbán lankadatlanul dolgozik az „illiberális demokrácia” kiépítésének meghirdetett programján, nem ő az egyetlen, aki a „demokrácia” beteljesítésének nyilvánítja antiliberalis programját. 2006-ban Vlagyimir Putyin hasonló eszmefuttatással érvelt politikai programja mellett, amikor a demokrácia iránti tiszteletért firtató kérdésekre válaszolt:

Először is megkérdezném ezektől az emberektől, hogy ők miként értelmezik a demokrácia fogalmát. Ez végső soron filozófiai kérdés, amire nincs

világos válasz. Az önök országában mi a demokrácia a szó szoros értelmében? A demokrácia a nép uralma. De ugyan mit jelent a népuralom a mai világban, egy hatalmas kiterjedésű, soknemzetiségű és sok vallású állam esetében? Valaha a világ bizonyos részein, például az ókori Görögország városállamaiban vagy a Novgorodi Köztársaságban (a mai Orosz Föderáció területén létezett egykor egy ilyen állam) az emberek összegyűltek a város főterére, és ott szavaztak. Ez volt a közvetlen demokrácia a szó szoros értelmében. De mi a demokrácia a mai, sokmillió lakost számláló államokban? Az ön országában, az Egyesült Államokban az elnököt nem közvetlen, titkos szavazás útján választják meg, hanem elektori kollégiumok révén. Ezzel szemben nálunk, Oroszországban az Orosz Föderáció teljes lakossága közvetlen, titkos szavazással választja meg az elnököt. Kinek a rendszere demokratikusabb tehát, amikor a hatalom alapvető kérdéséről kell döntenet, az önöké vagy a miénk? Erre a kérdésre a bírálóink nem nagyon tudnak egyenes választ adni.¹¹

Ehhez a védekezéshez Putyin az akkori fő ideológusa, Vlagyiszlav Szurkov érveiből is merített: „A mi orosz demokráciamodelünket szuverén demokráciának hívják... Nyitott nemzet akarunk lenni más nyitott nemzetek között, és igazságos szabályok szerint kívánunk velük

együttműködni, nem pedig úgy, hogy kívülről irányítanak bennünket.”¹² Szurkov számára a „szuverén demokráciát” a *szuverenitása* különbözteti meg, vagyis a világos határok biztosítása választja el a külső befolyástól, és különösen a nyugati, liberális demokráciafelfogásoktól: „Szeretném azt mondani, hogy a programunk közhely. Röviden »szuverén demokráciának« nevezném. Nem jó dolog bármivel is megtoldani a demokráciát, mert azonnal fölvetődik a harmadik utasság kérdése. Mi mégis erre kényszerülünk, mivel a liberális politikusok szerint a szuverenitás kérdése nem aktuális. Gyakran hallom, hogy a demokrácia fontosabb a szuverenitásnál. De ezzel mi nem értünk egyet. Úgy véljük, mindkettőre szükségünk van. Megéri harcolni a független államért.”¹³ Jóllehet Putyin univerzumában Szurkov továbbra is jelentős figura, a „szuverén demokrácia” és kistestvére, az „irányított demokrácia” azzal párhuzamosan, hogy Putyin megszilárdította a hatalmát, elvesztette a nyilvánosság előtti jelentőségét. Az „illiberális demokrácia” általános eszméje azonban továbbra is utat talál magának szerte a világban, különösen a posztkommunista Európában. Vagyis ott, ahol kapóra jön nacionalista politikai programok igazolásához, melyek választások útján kívánnak elérni törvényalkotó többséget, magukhoz ragadni

fontos állami intézményeket, hogy azután ezek révén marginalizálják az ellenzékét.

Müller nemrégiben megjelent *What is Populism?* című könyvében kiválóan mutatja be ezt a politikai tendenciát, részletesen szól a kérdéses, főként jobboldali mozgalmak és pártok populista és ténylegesen népszerű és demokratikus retorikájáról, illetve rávilágít e politikai világkép ellentmondásaira és veszélyeire is.¹⁴ Am határozottan kitart azon állításai mellett, mint hogy a jobboldali populisták vonzódása az „illiberális demokráciához” megengedhetetlen, hogy az a politikai nyelv korrumpálódását testesíti meg, és hogy azok a tudósok és elemzők, akik elfogadják ennek használatát, csak a zavar fenntartását segítik elő. Nem enged abból a véleményéből, hogy itt nem a liberalizmus, hanem maga a demokrácia forog kockán, és hogy „minden olyan kísérlet, amely korlátozni igyekszik a szólás és a gyülekezés szabadságát, a plurális médiát vagy a kisebbségek védelmét, alapjaiban támadja a demokráciát”.

Mindezek csakugyan kifogásolhatók, de vajon valóban ellentétesek a demokrácia *jelentésével*? Persze kijelenthetjük, hogy csakis a „liberális demokrácia” tekinthető „autentikusnak”, és minden más elképzelés, ideológiai minta és legitimáció csa-

lás, „pszeudo-demokratikus”. Ám én úgy vélem, ez hiba lenne, verbális trükk csupán.

Először is *történelmi hiba*. Amennyiben a pluralizmus elnyomása a demokrácia alapjai (és nem csupán a liberalizmus vagy a liberális demokrácia) ellen intézett támadás, akkor mit kezdünk az olyan fogalmakkal, mint a „totalitárius demokrácia”, amit egykor Carl Schmitt elemzett és tartott nagyra, és amit Jacob Talmon is elemzett, de ő *megvetette?* A leninizmus a „forradalmi proletárdemokrácia” elméletére épült, ahogy olasz és náci változatában a fasizmus képviselői is azt állították magukról, hogy a „nép akaratát” intézményesítik. 1945 előtt a demokrácia effajta antiliberális kisajátítása hatásos ideológiákat eredményezett, és valójában az e populista ideológiák ellen folytatott harcból nőtt ki a liberális demokrácia sajátos gyakorlata. A hidegháború idején a szovjet blokk országait mindvégig áthatotta a „népi demokrácia” diskurzusa (de ez jelenik meg a „Kínai Népi Demokrácia” és a „Koreai Népi Demokratikus Köztársaság” elnevezésben is).

Ezzel Müller is pontosan tisztában van. 2011-es, *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe* című könyvének éppen ez a központi állítása. De még ez a munka is magában hordoz egyfajta ambivalenciát. Ugyanis miközben Müller elismeri, hogy ezek az ideológiák „a

demokratikus értékek regiszterében játszottak”, és „általánosan a demokráciához kapcsolt értékek megvalósítását ígérték”, azt az állítását is fenntartja, hogy „ezek semmilyen szempontból nem voltak demokráciák – habár... e rezsimek számos védelmezője éppen azzal a céllal dolgozott átfogó elmélet kialakításán, hogy ezt az igényt kézzelfoghatóvá tegye.”¹⁵ Valójában azonban, mint erre maga Müller is rámutat, a második világháború utáni liberális demokráciát éppen az „autentikus” demokrácia köpönyegét magára húzó, diktatórikus rezsimek ellenében határozták meg. Abban feltétlenül egyetértek Müllerral, hogy a liberális demokrácia mint történelmi teljesítmény és normatív érték nézőpontjából – amit magam is osztok! – a sztálinista és fasiszta rezsimek diktatórikusak, zsarnokiak, brutálisak, sőt *gonoszak* voltak. És mindenképpen ellentétesek a liberális demokráciával. Ami jó ok arra, hogy miként eddig is, ezután is szembeszegüljünk velük. Ám híveikről csakis a liberális demokrácia nézőpontjából jelenthető ki, hogy sem szemantikai, sem ideológiai értelemben nem tekinthetők hitelesen demokratikusnak. A 20. század története során ezek az ideológusok a demokrácia – kétségkívül *veszélyes* – alternatív fogalmait kínálták sokak számára érthető formában, talán érthetőbben és inspirálóbban is, mint ahogy a liberális demokráciát hirdet-

ték annak képviselői akár a második világháború előtt, akár utána. Ez ugyancsak központi témája Müller könyvének, mármint az, hogy a „demokrácia” értéke és tulajdonképpen a jelentése körül kialakult vita meghatározta az évszázad politikáját.

Vagyis a totalitárius rezsimek halálos, morálisan és politikailag kifogásolható erőfeszítéseket (mutációkat?) testesítettek meg, melyek célja egyfajta antiliberális, populista demokrácia bevezetése. Elleneztek a liberális demokráciát – részben a *demokrácia* egy alternatív fogalma nevében.

Belátom, mindez szörnyen hangzik. Mégis szükség van erre a megfogalmazásra. Mint Müller maga is írja a könyvében: „Ugyan – finoman szólva is – kevesen vannak manapság, akik védelmükbe vennék a náci »germán demokráciát« vagy a második világháború utáni Kelet-Európa »népi demokráciáit«, mégsem felszínes kijelentés, hogy e szélsőségesen antiliberális rezsimek »demokratikus ígéretei« többnyire hamisak voltak (de legjobb esetben is egészen egyszerűen a gyakorlatban nem működtek). Mégis fontos föltenni a kérdést, hogy miért érezték egyáltalán szükségét ezek a rezsimek annak, hogy ezeket az ígéreteiket megfogalmazzák.”¹⁶ A kérdést föl kell tenni. A válasz pedig világos: azért, mert a „liberalizmus” jutott válságba, és mindig is volt feszültség liberalizmus

és demokrácia között, és mert a „demokrácia” egy sor jelentéssel rendelkezik, melyek körül heves viták alakultak ki. Annak érdekében, hogy hatékonyabban érveljünk a liberális demokratikus értékek mellett, szükségszerű volt, és most is szükségszerű az alternatív elképzelések ideológiai hátterének megértése.

De ugorjunk a jelenbe! Orbán, Kaczyński, Erdoğan, Trump és Putyin nem Mussolini, se nem Hitler, se nem Sztálin – legalábbis még nem. Talán ideológiai érveik is nélkülözik a két világháború közötti „totalitárius demokráciák” diskurzusának tulajdonított „rendszert” és „erőt”.

De tagadhatatlan, hogy a „népi szuverenitás” – és így a „népi demokrácia” – egy változatát kínálják, akkor is, ha történetesen választási győzelmet fordítanak át a „nép” vagy a „nemzet” nevében tartós kormányzati mandátummá. Márpedig ez még az autoriter „demokráciának” is megkérdőjelezhető változata. Ha ezt nem fogadjuk el a demokrácia – bármennyire kifogásolható – értelmezéseként, akkor nehéz megérteni a 20. század ideológiai küzdelmeit. De azt is nehéz megérteni, hogy napjainkban milyen népi, *démotikus* forrásból táplálkozik Orbán és Trump népszerűsége. *Jobb- és baloldali* populisták között egyaránt sokan akadnak, akik a demokratikus értékek „regisz-

terén játszanak”, és akik a liberális demokráciák valódi fogyatékosait kezdik ki, illetve autentikusabb népképviselőket követelnek. Annak megértése, ahogyan a szavakkal bánnak, és ahogyan a szavaik rezonálnak, elengedhetetlen a hatalmuk megértéséhez. „Őszinteségük” – bármit is jelentsen az, és bármilyen sokra tartjuk is – lényegtelen. Mint Robert Michels egy évszázaddal ezelőtti *Political Parties* című munkájában megjegyezte, „korunk egyszer s mindenkorra lerombolta az arisztokrácia merev formáit, a politikai alkotmányos élet bizonyos fontos területein legalábbis. Időnként még a konzervativizmus is demokratikus alakot öltött. A demokratikus tömegek ellen intézett támadások előtt már jóval elhagyta primitív vonását, és előszeretettel vált köpönyeget... Demokratikus időkben az etika olyan fegyver, amellyel mindenki élhet... Manapság a közéleti tényezők mindegyike a nép, általában a közösség nevében beszél és harcol. A kormány és a kormány ellen lázadók, a királyok és a pártvezérek, a trónbitorlók és az Isten nevében zsarnokoskodók, a megveszekedett idealisták és a számító önmegvalósítók mind »a nép«, és mindannyian azt hirdetik, hogy tetteikkel csupán a nép akaratát váltják valóra. Így az osztályok és a nemzetek életében a morális megfontolások kiegészítőkké, szükséges fikcióvá váltak.”¹⁷ Mint azt Michels

világosan megfogalmazza, a modern politikát nagyban meghatározza a „demokrácia” zászlajáért folytatott verseny. Ez pedig nem őszinteség, hanem *vitatott jelentés* kérdése. Ha szemantikai alapon kijelentjük, hogy Orbán és társai érvelése nem pusztán a liberális demokrácia, hanem maga a demokrácia ellen szól, akkor nem vesszük komolyan azt a nagyhatású – bármennyire is mérgező – ideológiai kotyvalékot, amelyre láthatóan állampolgárok milliói szomjaznak.

Az „illiberális demokrácia” mint társadalomtudományi magyarázó fogalom

Persze egy dolog azt mondani, hogy az „illiberális demokrácia” diskurzusa valós és politikai szempontból hatékony legitimációs módozat, amelynek populáris „logikáját” és vonzerejét mint a „demokrácia” egy veszélyes variánsát meg kell érteni. Más dolog azonban azt kijelenteni és tényként kezelni, hogy az „illiberális demokrácia” szószólói valóban „illiberális demokráciát” építenek.

A politikai teoretikusoknak és a társadalomtudósoknak nem kell névértéken elfogadniuk az „illiberális demokrácia” retorikáját. Valóban *kötelességünk* elemezni a retorikát, és nem csupán mint szavakat és szimbólumokat, hanem mint politikai kezdeményezésekhez, mozgalmak-

hoz és pártokhoz kötött *gyakorlatokat*, illetve a változás legalizálására tett erőfeszítéseket. Fontos felmérni, hogy a társadalmi élet világát részben a nyelv teremti meg, és hogy amit a *szavakkal* teszünk, az lényeges. De épp olyan lényeges az is, amit *teszünk* a szavakkal; és hogy *ahhoz* eljussunk, a szavak mögé kell néznünk.

Itt szólnék arról, hogy az „illiberális demokrácia” nyelve problémás, egyfajta „konceptuális képlékenységtől” szenved, ami meggátolja a gondos vizsgálatot. Ugyanis két kérdést sűrít egybe, melyeknek ugyan van közük egymáshoz, de különállóak.

Az első arra vonatkozik, ahogyan a politikai szereplők törekvéseit jellemezzük. Ha például Orbán kijelenti, hogy egy „illiberális demokrácia” építésén dolgozik, akkor az elemzésnek lesz olyan pillanata, amikor a kijelentést komolyan véve megpróbáljuk megérteni, hogy mit ért „illiberális demokrácián”. Ehhez pedig meg kell vizsgálni azt, ahogyan a kifejezést Orbán használja, azokat a korábbi használatokat és jelentéseket, ahonnan merít, azokat a kontextusokat, amelyekben retorikailag játszik, valamint azt, ahogyan a releváns közönség fogadja a kinyilatkoztatásait. Ugyanakkor a terminus valószínű praktikus folyamányait is ki kell bontani, melyek: az állami intézmények átalakítása, hogy azok

a „nemzeti egységet” az etnikai és politikai pluralizmus fölé helyezték; a viszonylag autonóm bírói, oktatási és média intézmények pártellenőrzés alá vonása; a hazai civilszervezetek és a nemzetközi NGO-k, IGO-k stb. kapcsolatának szabályozása és ily módon büntetése. Orbán ilyesmit *tesz*, pontosabban *próbál tenni* az „illiberális demokrácia” égisze alatt. Jelent egyáltalán valamit az az állítás, hogy „Orbán illiberális demokrácia kiépítésére törekszik”? Igen. Ugyanakkor ez nem több egy állításnál, aminek alig van tartalma, és minden okunk megvan rá, hogy tartsunk az ilyen egyszerű állításoktól, illetve hogy több magyarázó tartalomra tartsunk igényt, mint amennyi egy ilyen állításban lehet.

A második kérdés, amely gyakran fölvetődik az „illiberális demokrácia” elemzése során, nem a politikai ambíciókat, hanem a *rezsim jellegét* firtatja: vajon az „illiberális demokrácia” bajnokai által bevezetett változások rendszerváltozást eredményeztek-e, és ha igen, vajon az „illiberális demokrácia” a megfelelő terminus az új rendszer leírására? Sok újságíró és szakértő ebben az ételemben beszél az „illiberális demokrácia felemelkedéséről”, miként a *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy* című fontos, új kötet magyar szerzői is.¹⁸ Ezt a beszédmódot jól illusztrálja David Ost írásának terjedelmes címe is,

amely nemrégiben jelent meg a *The Nation* hasábjain: „Regime Change Carried Out in Poland: Since Taking Office in November, the Law and Justice Party has Abandoned the Institutions of Liberal Democracy in the Pursuit of Raw Power”.¹⁹ Persze van egy kis ellentmondás ebben a címben. Egyrészt a liberális demokrácia feladása a hatalom érdekében itt mint a Jog és Igazság Párt célja jelenik meg. Másrészt viszont úgy is, mint a párt három hónappal korábbi hatalomra kerülése óta véghez vitt teljesítmény.

Az ilyen megfogalmazások mögött mintha az az előfeltevés húzódná meg, hogy új rezsimet vezettek be, amely felhagy a liberális demokrácia 1989 óta kialakított alapvető elemeivel.

Vajon igaz ez? A rezsim ideológusai váltig állítják, hogy nem, amit olyan érvekkel bizonygatnak, mint hogy továbbra is létezik a polgári szabadság, és a kormány bírálóinak is vannak megmozdulásai – ilyen volt például a lengyel fekete hétfő aktivistáinak tüntetése 2016. október 3-án, amire az abortusztörvény tervezett szigorítása miatt került sor.²⁰ Azt valószínűleg a szakértők többsége is elismeri, hogy korai lenne megválaszolni a kérdést. Lengyelország esetében három, négy, de akár még tizennégy hónap

is viszonylag rövid idő ahhoz, hogy választási eredmények és törvényhozás révén radikálisan átalakítsák a politikai rendszert. Magyarország esetében azonban Orbán projektje már sok éve alakul, és ez idő alatt alapvető intézményi változásokra, valamint – megkérdőjelezhető eszközök révén – új alkotmány elfogadására is sor került. Vagyis itt több okunk lehet azt állítani, hogy rendszerváltozás történt. De véleményem szerint az e változásokat elemzők többsége – akik jórészt maguk is kritikusan viszonyulnak e változásokhoz – még ebben az esetben is úgy látják, hogy a kérdés továbbra is nyitott. Ugyan sokatmondó, hogy bár az EU által bevezetendő menekültkvótáról szóló népszavazási kezdeményezés elbukott Magyarországon, ugyanakkor Orbán reakciója – hogy mindenképpen érvényesnek tekinti a népszavazást, és szándékában áll még az alkotmányt is megváltoztatni, hogy hitelesítse az értelmezését – világosan jelzi, milyen irányba tart a rezsim változása.²¹ Orbánnak a Közép-európai Egyetem ellen intézett támadása pedig sorozatos utcai demonstrációkat és komoly diplomácia felhördülést váltott ki, vagyis továbbra is a jövő kérdése, hogy Orbán nyilvánvalóan antiliberalis erőfeszítései milyen sikerrel járnak.²² A változások leírása az „illiberális demokrácia” nyelvén éppen arra szolgál, hogy felhívja a fi-

gyelmet a folyamatban lévő illiberális törekvésekre és változásokra, hogy azok tetten érhetőek legyenek, és hogy helyreállíthassuk a „beteg” (liberális demokratikus) „egészségét”.

Azért említem ezeket a lehetőségeket – anélkül, hogy megpróbálnám megoldani őket –, mert a demokrácia és a demokratizálódás kutatói körében zajló viták és eszmecsérék témái. E vitákban az a kérdés, hogy miként lehet legjobban leírni és kategorizálni az „illiberális rezsimeket”, illetve hogy mikor lehet megalapozottan kijelenteni, hogy megtörtént a rendszerváltás, és a liberális-plurális demokráciából illiberális vagy autoriter rezsím lett, elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz a vitához, hogy miként lehet a legjobban kategorizálni magukat a liberális demokratikus rezsimeket. A téma igen kiterjedt irodalommal rendelkezik, az általa fölvetett súlyos és talán megoldhatatlan kérdések pedig arra készítettek egy jelentős tudósokból álló nemzetközi csoportot, hogy „Varieties of Democracy” (V-Dem) cím alatt egy átfogó analitikus keretet alakítsanak ki.²³

Ezt az alapvető megközelítést először John Gerring és Michael Coppedge fogalmazta meg „Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach” című, a *Perspectives in Politics* hasábjain 2011-ben

megjelent írásában. A cikk abból indul ki, hogy nem létezik tudományos konszenzus arról, hogyan konceptualizálható, mérhető és hasonlítható össze az egyes rezsimek „demokratikus” jellege. Mint a szerzők megjegyzik, a világos egyetértés hiányának elméleti és gyakorlati következményei is vannak: „Ha valamilyen módon nem tudjuk a rezsím-típusok országokénti és időbeni elemzését elkészíteni, akkor ebben a fontos kérdésben a haladást és a visszaesést sem tudjuk tetten érni, ahogy nem tudjuk magyarázni, a következményeit feltárni, sem a jövőben befolyásolni.” Állításuk szerint az egyetértés hiánya főként abból adódik, hogy a „demokrácia” mint fogalom összetett, és alapvetően vitatott. A „demokrácia” többértékű fogalom, amely jellemzően legalább hat – választói, liberális, többségi, részvételi, döntéshozói és egyenlőségi – dimenziót foglal magában, és a magyarázó elméleteknek ki kell terjedniük a különböző dimenziókra. A szerzők szerint a saját megközelítésük „történeti, sokdimenziós, szétválasztó és átlátható”, és úgy jut következtetésekre, hogy tekintetbe veszi alkalmazhatóságának gyakorlati akadályait, illetve azokat a módokat is, ahogyan ezeken felül lehet kerekedni. Álláspontjuk nem normatív, hanem empirikus-analitikus: „Nem állunk elő a demokrácia (általános) meghatározásával.

Ezt másokra hagyjuk. Jelen munkánkkal úgy kívánjuk megragadni a demokrácia különféle lehetséges fogalmait, hogy közben nem ítéljük meg, miként kombinálódhatnak, vagy hogyan szerepelhetnének egy összefoglaló indexben. Azt állítjuk, hogy ez a hat fogalom kellően átfogóan írja le a tárgyunkat, és logikailag mindegyik különálló és – egyes gondolkodók számára legalábbis – egymástól függetlenül is értékesek.” A mi szempontunkból talán az a legfontosabb, hogy Gerring, Coppedge és munkatársaik következetesen nem határozzák meg a „demokrácia” jelentését, lehetővé téve ezáltal, hogy a *demokratizálódás* és a *redemokratizálódás* időben és térben szerteágazó folyamatai számos kutatási program révén vizsgálhatók legyenek: „egy ország berendezkedési típusának összegzése megfoghatatlan cél. Mint láttuk, a nagyszabású demokrácia-indexek komoly konceptualizációs és mérési problémákat vetnek föl. Noha az elmúlt évtizedekben számos új index látott napvilágot – melyek mindegyike egyszerű pontozással igyekezett precíz képet adni az egyes országok rezsimeinek állapotáról –, egyikkel sem sikerült e komoly próbatételt jelentő fogalom mérésére alkalmas, meghatározó és pontos módszert kialakítani. Véleményünk szerint a hagyományos megközelítés azért vallott kudarcot, mert lehetetlen feladatra vállalko-

zott. A demokrácia igen elvont és sokat vitatott természete nem teszi lehetővé egy hatékony módszer működését. Vagyis ez a probléma nem megoldható – legalábbis összefoglaló formában nem... Eredményesebb megközelítés lehet, ha a demokráciát sokféle fogalomként fogjuk fel, és mindegyik fogalmat a részeire bontjuk.”²⁴

Vagyis ebben a megközelítésben a rezsimek az elemzés mozgó célpontjai; megértésükhöz egy sor fogalom, megkülönböztetés és minősítés szükséges; nem túl bölcs dolog egyszerű, esszencialista módon azt leszögezni, hogy mi vagy mi nem a „demokrácia” – ha ez lehetséges egyáltalán. Éppen ezért azt állítom, hogy az „illiberális demokrácia” fogalmának társadalomtudományi használhatóságát csak gyakorlati szempontból ítélni lehet meg. Segít-e megérteni bizonyos dolgokat a mai antiliberalis politikai vezetőkkel és mozgalmakkal, illetve a nevében végrehajtott lehetséges és valószínű változásokkal kapcsolatban? Feltétlenül. Vannak-e korlátai, és azok a jelenségek, amelyek megragadása e terminus célja, másféleképpen is kategorizálhatók-e? Feltétlenül. Ebben az értelemben csak minősített társadalomtudományi válasz adható arra a kérdésre, hogy „létezik-e illiberális demokrácia?”: feltétlenül léteznek olyan jelenségek, amelyek ezt a címkét veszik magukra, ám hogy ez a

címke kielégítő-e vagy sem, hogy ez a legalkalmasabb-e, vagy hogy van-e adott időben annyira megfelelő, mint egy másik fogalom egy másik időben, azt csak célzott társadalomtudományi elemzés és vita során lehet eldönteni. Ahogyan azt is, hogy egy „illiberális demokratikus” kormány határozottan egy kifejelett autoriter *rezsim* irányába mozdult-e el. És semmi okunk azt gondolni, hogy e kérdésben rövid időn belül konszenzus alakul ki.

Politikai gyakorlat: a liberális demokrácia védelme

Nem hiszem tehát, hogy az „illiberális demokrácia” elképzelését el kellene vetni azzal, hogy haszontalan, félrevezető, netán mert felmentést ad az antiliberalisoknak. Fontos dolgot jelez ugyanis, amit – mint egy fajta legitimitációt, mint az „illiberális demokrácia” önjelölt szószólóinak politikai ambícióit és talán, mint a demokratikus *rezsim* egy rendkívül „megnyírbált altípusát” – meg kell érteni, és elemezni kell.

A plurális, liberális demokrácia – illetve intézményi formáinak további elmélyítése – iránt elkötelezetteként akkor járunk el a leghelyesebben, ha elmagyarázandó és megvédendő az általunk értéknek tekintetteket, szembeszállunk mindazzal a rosszal, amit a „demokrácia” nevében tesz-

nek. Ennek eszköze pedig az, hogy körültekintő bírálatot adunk arról, ami a „demokrácia” ilyen értelmezéseiben hibás, és ugyanakkor meggyőző érvekkel vesszük védelmünkbe a plurális, liberális demokráciát. Ha csak azt hangoztatjuk, hogy mindegy rossz dolgok valójában nem is demokráciák, csupán esszencialista szemantikai játékot űzünk.²⁵ Ha egy ilyen játék működne, talán érdemes lenne kipróbálni. De kétlem, hogy működhet.

Egyrészt konceptuális és történeti okokból. Olyan teoretikusok ugyanis, mint a néhai Claude Lefort már rég felismerték, hogy a demokrácia magában hordozza a nyitottságot, és eredendően vitatott eszme.²⁶ Éppen ezért formál rá igényt annyi politikai szereplő, jók is, és csapnivalóak is. Nincs sem elméleti, sem politikai alternatíva: a demokráciáról folyó vitában továbbra is részt kell venni. Ez pedig azt jelenti, hogy meg kell érteni a demokratikus eszme rugalmasságát, meggyőző érvekkel kell szolgálni amellet, hogy a demokrácia minden olyan értelmezése, amely elutasítja a polgári szabadság jelentőségét, a pluralizmust és a versenyt, az valójában a demokratikus álarcot öltött diktatúrát írja le, és hogy a mai világunkban a demokrácia mint önkormányzati rendszer a nemzetállamok szintjén morálisan legitim módon miért kizárólag a liberális demokrácia révén intézménye-

sítható. Van azonban egy másik ok is, ami miatt nem működhet, ám ez nem egyszerűen a demokratikus eszme rugalmasságából adódik, hanem azoknak a gyakorlatoknak és intézményeknek a korlátaiból, amiket ez az eszme széles körben igazolt.

Az alábbiakban összefoglalom, hogy „Nyugaton” – vagyis azon a területen, amely ma magában foglalja az EU teljes területét, beleértve a korábbi „Kelet-Európát” is – melyek a liberális demokrácia gyakorlatai, pontosabban melyek azok a gyakorlatok, amelyeket a „liberális demokrácia” eszméjével szoktak jelölni és leírni. Ezek a gyakorlatok törékenyek, sérülékenyek, ráadásul az egyenlőtlenség és az igazságtalanság sem idegen tőlük. Bizonyos tekintetben tulajdonképpen *illiberálisak* lettek, vagy legalábbis afelé tartanak. Az Egyesült Államoktól Németországig, a Cseh Köztársaságig, Ausztráliáig, Portugáliáig és Romániáig:

1. Többé-kevésbé törvényesen létezik nyílt politikai ellenvélemény, ellenzék és verseny. Ugyanakkor léteznek kartellszerű politikai pártrendszerek és rabul ejtett állami intézmények. És jóllehet új pártok szervezését törvény nem tiltja, megalkulásuk súlyos – választási, bürokratikus, pénzügyi és ideológiai – akadályokba ütközik.

2. Létezik a gyülekezés szabadsága, ám a fennálló anyagi egyenlőtlenségek miatt ez egyes, privilegizált helyzetű csoportoknak hatalmat biztosít, míg mások kollektív cselekvése elé súlyos akadályokat gördít.

3. Létezik a szólás és a véleménynyilvánítás szabadsága, ugyanakkor léteznek a médiaszektorban magán- és állami oligopóliumok és monopóliumok, amelyek egyes hangokat fölerősítenek mások kárára; továbbá megoldatlan az „internet semlegeségének” vitája, ami azzal fenyeget, hogy nagy tömegek számára erősen korlátozza az új médiához való hozzáférést.

4. Létezik a polgári szabadságjog, de léteznek a szabályozás autoriter formái is, sőt a más véleményt hangoztatók felügyelete, olykor büntetése is, valamint a „nemzet biztonságának” és a „haza biztonságának” túlhangsúlyozása, ami formálisan és informálisan egyaránt korlátozza a politikai vitát.

5. Létezik – ha nem is az összes, de – a legtöbb állampolgár egyenlősége, ugyanakkor az egyes társadalmakon belül a „demokratikus világban” mindenütt hatalmas vagyoni különbségek mutatkoznak. Ez az egyenlőtlenség gyakran „neoliberalizmus” néven fut, és nemcsak nincstelenséget termel, hanem a társadalom számos szegmensében, olykor egész országokban (gondoljunk csak Görögország esetére) óriási bizonyta-

lanságot is. Mindezen egyenlőtlen-
ségeket tekintve a szociáldemokrata
pártok világszintű hanyatlása visz-
szalépést jelent azon népesség – így
a fiatalok – számára, amely gazdasági
és társadalmi válságot él át.

6. Létezik az állampolgárok köz-
ti egyenlőség fogalma, ám vannak
olyan szabályok és rendelkezések,
amelyek embermilliókat határoznak
meg „(adott országban) tartózkodó
külföldiként”, „illegálisan az ország-
ban tartózkodó külföldiként” vagy
„dokumentumokkal nem rendel-
kezőként”, mégpedig azzal a céllal,
hogy igazolható legyen ezeknek az
embereknek az országból való ki-
utasítása, a deportálásuk, továbbá
az, hogy gyakran úgy kezelik őket,
mintha semmiféle jogokkal nem
rendelkeznének, vagy mintha *bűnő-
zők* lennének már a jelenlétük vagy a
puszta létezésük okán.

7. Létezik a gender-semleges ál-
lampolgári státus, ugyanakkor van-
nak a törvény erejével rögzített pat-
riarchális viszonyok, különösen a
családjog területén, illetve a nemek
közötti erőszak szabályozásában, és
létezik e patriarchális gyakorlatok
vítája is, illetve a vitákkal szembeni
ellenállás is.

Röviden, a liberális demokráciák in-
tézsményi struktúrájában és társadal-
mi alstruktúrájában *minden* létezik,
ami a Brexithez, a 2014-es görög vál-
sághoz, a 2013-as bolgár válsághoz,

valamint a sok esetben magukat „il-
liberálisnak” nevező antiliberálisok
előretöréséhez vezetett Európa-szer-
te Magyarországtól és Lengyelor-
szágtól Franciaországig és az Egye-
sült Királysáig. Hogy ez a folyamat
nem korlátozódik Európára, annak
jelzésére elegendő ez a két szó: Do-
nald Trump.²⁷

A liberális demokrácia tehát – két-
ségkívül bonyodalmasan – megany-
nyi illiberális erő számára lehetővé
teszi, hogy versenybe szálljon vele.
Sok ilyen verseny a „demokrácia”
terepén zajlik, és nem korlátozódik
egyetlen országra vagy egyetlen ré-
gióra. Globális szinten jelentkeznek,
nemzetközi hálózatokkal és nem-
zetközi kihívásokkal.²⁸ Mint Ivan
Krašev írta nemrégiben a *Journal of
Democracy*-ban megjelent cikkében:
„aminek napjainkban tanúi vagyunk
Közép-Kelet-Európában, az nem a
demokratizálódás, hanem a liberá-
lis demokrácia válsága, ami a gazda-
sági kudarcok, a globalizációval és
a liberális kozmopolitizmus néhány
alapvető meggyőződésével szemben
kialakult tömeges ellenállás, vala-
mint Európa és az Európai Unió
világpolitikai szerepének csökkené-
se miatt következett be. Közép-Ke-
let-Európa válsága nem különbözik
lényegesen a liberális demokrácia
nyugat-európai vagy amerikai vál-
ságától. A gyengébb intézmények és
a jóval rövidebb életű demokratikus
tapasztalatok miatt azonban a közép-

kelet-európai országok jóval sérülékenyebbek. Ám végeredményben a válság ugyanaz.”²⁹

Akik hiszünk abban, hogy a mai világban a demokráciának a liberális demokrácia az egyetlen olyan formája, amely összeegyeztethető a polgári szabadsággal, akár akarjuk, akár nem, meg kell értenünk a liberális demokrácia erősségeit, illetve gyakorlati és normatív korlátait is; kapcsolatba kell lépünk azokkal a társadalmi mozgalmakkal és politikai erőkkal, amelyek ezeket a korlátokat a polgári szabadság és a pluralizmus elvével összeegyeztethető módon megkérdőjelezzik, be kell fogadnunk őket és elszántan vitába kell szállnunk velük; valamint a győzelem reményében szembe kell szállnunk azokkal az erőkkal, amelyek a polgári szabadsággal, a politikai pluralizmussal és a liberalizmussal szemben ellenséges módon kérdőjelezzik meg ezeket a korlátokat. Jól lehet jelen írásomban az „illiberális demokráciának” Európában és az Egyesült Államokban tevékenykedő szélsőjobboldali populisták által képviselt diskurzusát állítottam középpontba, létezik szélsőbaloldali populizmus is, mint a „bolíviai forradalom”, melynek Hugo Chávez és az utódja, Nicolas Maduro a fő apostolai, és amely azzal az ígérettel, hogy a képviseleti kormány és a polgári szabadság helyett a demokrácia autentikusabb, népi formáját vezeti

be, szintúgy veszélyezteti a liberális demokratikus politikai intézményeket.³⁰ Az antiliberális populizmus e formái a liberális demokrácia valós fogyatékoságaiból táplálkoznak, és tényleges kihívást jelentenek, aminek része az autentikusabb „népi szuverenitás” ígérete. E kihívásokkal szemben csak úgy védhető meg a liberális demokrácia, ha megcáfoljuk ezeket az ígéreteket, egyszersmind kritikusan szemléljük és jobbá tesszük magát a liberális demokráciát. Ami komoly próbatétel a politika minden szintjén, a kormányzás helyi, állami, nemzetek fölötti és globális szintjein egyaránt.

De térjünk vissza esszénk kiinduló kérdéséhez: *létezik-e illiberális demokrácia?*

Igen. Létezik illiberális demokrácia mint törekvés és politika, és mint olyasvalami, amit a liberális demokratáknak meg kell érteniük és bírálatauk tárgyává kell tenniük.

Ugyanakkor a liberális demokrácia sem azonos magával a demokráciával, hanem a demokráciának egy részleges és sérülékeny *formája*, amelynek védelme újra meg újra vitát, fejlődést és elmélyülést igényel.

Ez a probléma azonban nem oldható meg szemantikai utasítások vagy a „konceptuális képlekenység” korlátozására tett kísérletek révén. A politika ugyanis maga a koncep-

tuális képlékenység, normatív verseny és intézményes hatalom. A lehetséges „megoldások” is *politikaiak*, és csak olyan politikai megoldásokat érdemes támogatni, amelyek meghagyják a folyamatban lévő viták, megoldatlanságok és megoldások lehetőségét.

Politikai teoretikusokként és társadalomtudósokként azzal járulhatunk hozzá a folyamatban lévő vitákhoz, ha gondosan leírjuk azokat a jelenségeket, melyek összefüggésbe hozhatók olyan fontos fogalmakkal, mint az „illiberális demokrácia”, illetve azokkal a legitimáló diskurzu-

sokkal, amelyekben fontos szerepet játszanak; azokat a politikai vitákat, amelyek e diskurzusokat szolgálják; azt, ahogyan ezek a viták hatnak a politikai hatalom megosztására és a konszolidációra, a felelősségre vagy éppen a plurális, liberális demokratikus politikai berendezkedések aláadására; valamint azt, hogy a politikai világot benépesítő egyének és csoportok szempontjából mi ezeknek a vitáknak a tétje.

A harcnak nincs vége.

FORDÍTOTTA

NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

JEGYZETEK

---

1. David Ost: Thoughts on the Hungarian and Polish New Right in Power. *Public Seminar* (2016. szeptember 21.), <http://www.publicseminar.org/2016/09/thoughts-on-the-hungarian-and-polish-new-right-in-power/>.
2. Dani Rodrick és Sharun Mukand: Why illiberal democracies are on the rise. *Huffington Post* (2015. május 18.), http://www.huffingtonpost.com/dani-rodrik/illiberal-democracies-on-the-rise_b_7302374.html; illetve Andrew MacDowall: Illiberal Democracy: How Hungary's Orbán is Testing Europe. *World Politics Review* (2014. december 18.).
3. Yascha Mounk: The Week That Democracy Died. *Slate* (2016. augusztus 14.), http://www.slate.com/articles/news_and_politics/cover_story/2016/08/the_week_democracy_died_how_brexit_nice_turkey_and_trump_are_all_connected.html.
4. The Problem with 'Illiberal Democracy'. *Project Syndicate* (2016. január 21.).
5. Kornai János: Vulnerable Democracies: An Interview with János Kornai. *Hungarian Spectrum* (2016. december 29.), <http://hungarianspectrum.org/2016/12/29/vulnerable-democracies-an-interview-with-janos-kornai/>.
6. Philippe C. Schmitter és Terry Lynn Karl: What Democracy Is... And Is Not. *Journal of Democracy* (1991. nyár).
7. Fareed Zakaria: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* (1997. november/december), 22–43. Lásd még későbbi munkáját: *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: W. W. Norton,

2003. Témái közül sokat tárgyalt Vladimir Tismaneanu is *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in PostCommunist Europe* (Princeton 1998) című, fontos könyvében.
8. Lásd például Steven Levitsky és Lucan Way írását, The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy* (2002. április).
  9. Orbán Viktor 2014. július 26-i tusanádfürdői beszédének szövege olvasható többek között: <https://mno.hu/belfold/orban-viktor-teljes-beszede-1239645>.
  10. Erin K. Jenne és Cas Mudde: Hungary's Illiberal Turn: Can Outsiders Help? *Journal of Democracy*, vol. 23, no. 3 (2012. július).
  11. Vlagyimir Putyin orosz elnökkel készült interjú, NBC Televízió, 2006. július 12.
  12. Vlagyiszlav Szurkov, az Orosz Föderáció elnöki hivatalának helyettes vezetője, 2006. június 29., <http://www.kommersant.com/page.asp?id=686274>.
  13. Vladislav Surkov: How Russia Should Fight International Conspiracies. (2006. november 29.), <http://www.networkcom/Forum/155335/thread/1164815166/last-1164815166/Vladislav+Surkov%C2%92s+Secret+Speech+How+Russia+Should+Fight+International+Conspiracies>.
  14. Jan-Werner Müller: *What is Populism?* University of Pennsylvania Press, 2016.
  15. Jan-Werner Müller: *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. Yale University Press, 2011, 3–5.
  16. Uo. 4.
  17. Robert Michels: *Political Parties*. Ontario: Batoche Books, 2001, 8., 15–16.
  18. Peter Krastev és Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. CEU Press, 2015. Lásd még Janos Kornai: Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, vol. 26, no. 3 (2015. július).
  19. David Ost: Regime Change in Poland, Carried Out from Within. *Nation* (2016. január 8.).
  20. Rick Noack: Polish Women Go On Nationwide Strike Against Abortion Ban. *Washington Post* (2016. október 3.), https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/10/03/polish-women-go-on-nationwide-strike-against-proposed-abortion-ban/?utm_term=.5df280d3ae3.
  21. Patrick Kingsley: Hungary's Referendum Not Valid After Voters Stay Away. *The Guardian* (2016. október 2., vasárnap), <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/02/hungarian-vote-on-refugees-will-not-take-place-suggest-first-poll-results>.
  22. Lásd John Connelly: Central European University Under Attack. *Nation* (2017. április 12.), <https://www.thenation.com/article/central-european-university-under/>; The Anti-EU, Anti-Soros Campaigns Continue with Renewed Vigor. *Hungarian Spectrum* (2017. április 30.), <http://hungarianspectrum.org/2017/04/30/the-anti-eu-anti-soros-campaigns-continue-with-renewed-vigor/>; és As Far as Hungarian State Television is Concerned, Soros is an Evil

- Zionist. *Hungarian Spectrum* (2017. május 26.), <http://hungarianspectrum.org/2017/05/26/as-far-as-hungarian-state-television-is-concerned-soros-is-an-evil-zionist/>.
23. Lásd *Varieties of Democracy: Global Standards, Local Knowledge* at <https://www.v-dem.net/en/>
24. John Gerring, Michael Coppedge, et al.: *Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach. Perspectives on Politics* (2011. június), 247–267. <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/conceptualizing-and-measuring-democracy-a-new-approach/DAF249E74DDD3ACE3FFC96F20EE4074D>.
25. Hasonlóan érvel Richard Youngs is: *Exploring Non-Western Democracy. Journal of Democracy*, vol. 26, no. 4 (2015. október), 140–154.
26. Claude Lefort: *The Political Forms of Modern Society*. MIT Press, 1986.
27. Lásd Justin Gest: *Why Trumpism Will Outlast Trump Himself. Politico* (2016. augusztus 16.); John Feffer: *Donald Trump is not the Presidential Candidate We Should Be Worried About. Nation* (2016. június 27.); és Farai Chideya: *What Can Europe's Far Right Tell Us About Trump's Rise? FiveThirtyEight* (2016. május 18.), <http://fivethirtyeight.com/features/what-can-europes-far-right-tell-us-about-trumps-rise/>.
28. Sławomir Sierakowski: *The Illiberal International. Public Seminar* (2016. szeptember 14.), <http://www.publicseminar.org/author/ssierakowski/>.
29. Ivan Krastev: *What's Wrong with East-Central Europe: Liberalism's Failure to Deliver. Journal of Democracy*, vol. 27, no. 1 (2016. január), 35–39. Krastev James Dawson és Sean Hanle „What's Wrong with East-Central Europe: The Fading Mirage of Liberal Consensus” című, ugyanabban a számban megjelent írására reagált. Amiben a szerzők nem értenek egyet, az ugyan érdekes, de nem túl jelentős, és az egész eszmecsere egybecseng azzal, amit fentebb magam is kifejtettem azzal kapcsolatban, hogy a liberális demokrácia gyengeségei miként támadhatók a demokrácia talajáról.
30. A 6. Szociális Világfórumon 2006-ban elhangzott, sokat idézett beszédében például Chavez így lelkendezett: „a népünk uniója, mindenfajta bennszülött, munkás, paraszt, értelmiségi, szakember, nő és diák uniója, mindenfajta ökológiai irányzaté, és mindazoké, akik a valódi emberi jogokért harcolnak, akik az igazságért, az egyenlőségért és a méltóságért harcolnak. Mindannyiunknak egyesülnünk kell, össze kell fognunk egy győztes offenzívában a Birodalom ellen... a bolíviai forradalom által elért eredmények az oktatás, az egészségügy terén, a szegénység elleni harcban, a 20. századi gazdasági modell átalakításában, az új társadalmi egyenlőség megteremtésében, amely senkit nem rekeszt ki, az új politikai modell elősegítésében, amely a forradalmi demokrácia, részvételi és protagonista demokrácia, ahol az ember a fontos és alapvető szereplő a politikai küzdelemben, és nem a »népet« képviselő elit, hiszen a képviseleti demokrácia végül mindig az

elit demokráciája, éppen ezért hamis demokrácia. Mi egyetlen demokráciában hiszünk, a népi erőből és népakaratból táplálkozó részvételi és protagonista népi demokráciában.” Hugo Chávez: A 6. Szociális Világfórumhoz intézett beszéd (2006. május 5.), <https://venezuelanalysis.com/analysis/1728>.

31. Az írást többen is véleményezték, amiért a szerző e helyt szeretne köszönetet mondani a következőknek: Oana Baluta, Bozóki András, Michael Bernhard, Larry Diamond,

Nic Dobrei, Alina Drogolea, Jeffrey Goldfarb, Bogdan Iacob, Ciobaratu Iulia, Erin Jenne, Micheline Ishay, Rafael Khachaturian, Adrian Miroiu, Mihaela Miroiu, Cas Mudde, David Ost, Takis Pappis, Liliana Popescu, Bill Scheurman, és Vladimir Tismaneanu. Köszönet illeti Jeffrey Goldfarbot, Claire Pottert, Dara Levendoskyt és Zach Sundermant szerkesztői munkájukért, amellyel jelen írás első megjelenéséhez járultak hozzá a *Public Seminar* hasábjain.

„MINDEN MÚLT A MÚLTUNK”

Ez a 7 éves Fortepan Online Fotóarchívum jelmondata

Lapzártakor 106 308 fénykép

Ingyenes, de előállítása nincs ingyen!

Támogatni a Fortepan honlapján levő *Donate* gomb segítségével vagy a Summa Artium Fortepan számláján keresztül lehetséges:

16200010-10045820 (Magnet Bank)

www.fortepan.hu

Minden támogatást köszön a Fortepan!

„Egy szép nagy, színes, fából faragott vaskarika”

HANKISS ELEMÉRRE EMLÉKEZVE

Jó pár embert kértem, sorolják Hankiss Elemér hibáit. A kérdést rendre csönd követte és értetlenség. Aztán kételkedve, tétován – hátha tán viccellek – csak mondtak valamit. „Szeszélyes volt, csapongó” – mondták. „Ne légy hebrencs” – idézte apját Elemér is nemegyszer. Említették: „Sokszor mondott kegyes hazugságokat”. Igen, hogyne, hogy háritson újabb és újabb meghívásokat, feladatokat. „Úgy tett, mintha közepén állt volna”, „Csak játszott a függetlent”, „Csak szerepelni akart”, „Nem akart állást foglalni” – mondták, mert nem olvasták, vagy elfelejtették Elemér másfél évtizede, Lengyel László kérdéseire mértékkal írt önvallomások könyvét, ami az *Idegen világban?* címmel jelent meg. A cím ugyan kérdőjellel végződik, de a könyv egésze nem hagy kétséget afelől, hogy nem csupán a politikai pártok imamal-

mos ellenségeskedése volt neki idegen, hanem úgy érezte, hogy az egész világ az, amiben él. „Nem teremtett iskolát” – hangzott aztán egy (szellemét, tudását egyébként nagyra-becsülő) szemrehányó megjegyzés. Valóban, olyanféle iskolát, fegyelmezett dacszövetséget, mint amilyen például Sigmund Freudé vagy Lukács Györgyé, tényleg nem szervezett tanítványaiból és híveiből. A *Találjuk ki Magyarországot* felhívások mozgalomnak meg – sorolták még – „nem volt semmi értelme, nem lett belőle semmi”, jutott eszébe többeknek is. „Nem volt semmi értelme” – ezt egyetértően ismételték. És ezzel többnyire vége is lett a lajstromnak.

Erre a felhívásra jól emlékszem, mert én is kitértem előle. De nem biztos, hogy igazam volt. Úgy véltem, hogy mint ország, már ki vagyunk találva; a történelmi meghatározottságaink, körülményeink miatt olyanok vagyunk, amilyenek, és mások is ilyennek látnak ben-

---

90 éve született Hankiss Elemér; részlet egy készülő kötetből.

nünket. Mába nyúló múltunkon, adottságainkon nem változtathatunk, és innen, Kelet-Európa pereméről tapodtat se mozdulhatunk. – Hacsaknem Kászonyi Dániel tanácsát követjük, aki úgy vélte, még az 1867-es kiegyezés táján, hogy a magyaroknak itt nincs jövője, jobb, ha összecsomagolnak és cakkompakk kivándorolnak Új-Zélandba. Kászonyinak az eredetileg németül írt, és a maga érdekesítő életét taglaló politikai emlékiratát, a *Magyarhon négy korszakát* – és ez is fontos – még Kosáry Domokos fordította le az 1956-os elhallgattatása idején. A könyvolvasók is alig ismerik. Kászonyi nem csupán a nacionalizmust, hanem a patriotizmust is „kiagyalt és képzelt, szűkkeblű erénynek” tartotta. Ez pedig – még ha paradox is – Hankiss Elemér egy megjegyzése miatt ötlük eszembe, hogy amikor jó uraink a XVIII. század végén II. József, kalapos királyunk ellen, vagyis a németesítés ellen kardoskodtak, nem biztos, hogy jót cselekedtek. Minő labanc vélemény! De a *Találjuk ki Magyarországot* inkább kuruc felhívás szerintem, valódi felhívás a gondolkodásra, a múlton és a sanyarú sorson való rágódás helyett egy vonzó, lehetséges jövő elképzelésére. Ami nem jön magától, de a véletlen külső vagy belső változást a felkészültek jó lehetőséggé alakíthatják –, hogy lépést tarthassunk a világgal, ha az elejét hirtelenjében nem is ér-

hetjük utol. Hankiss Elemérben jóval nagyobb közéleti felelősség volt mindig, mint sokunkban, amit ezzel a fellépésével is bizonyított. Ennek a felhívásnak talán eredménye nem volt, de értelme igen. Az immár körösen megunt, taposómalomszerű, zárt pártpolitikai észjárásokból szerette volna kibillenteni a közgondolkodást. Mozdulásra, gondolkodásra hívott, de értő fülekre nem talált. Van bennünk valami „mozdíthatatlan patriotizmus”, ahogy Kászonyi mondta, mintha a hazafiság a geográfiai rögre vonatkozna. Hankiss viszont még a magyar nyelvet se tartotta a hazafiság nélkülözhetetlen feltételének, miközben – ha hadarva beszélt is néha – a magyar nyelvet szóban is, írásban is bravúrosan használta. Igaz, sose látszott rajta se kokárda, se pártjelvény. A haza és haladás gubanca révén van egy apró emlékem. Egyszer régen, külföldön előadást tartottam a hazai, egyre inkább etnikai tartalmú nemzetpolitika ellen. A hozzászólások és a vita végeztével, merthogy vita lett belőle, Elemér odajött hozzám és azt mondta: „mint magyar büszke vagyok arra, amit mondtál”. Volt ebben a mondatban egy-két, tőle megszokott intellektuális csavar, még ha én elsőre elismerésfélének vettem is.

A Deák téri Evangélikus Múzeum egy érintőképernyőre szorította a

jeles hazai lutheránusokat. Ott olvasom Hankiss Elemértől: „Voltam, Antall József megbízásából még TV elnök is, igaz, ennek szomorú vége lett az első médiaháborúban”. Nem nagyon tetszett-tetszik nekem ez a médiaháború kifejezés, mindkét félével van egy kis bajom. Egyrészt sajnálom régi, jó szavunkat, a *sajtót*, ami egy szerencsés jelentésbővüléssel elkerülhette volna a nekem még mindig a spiritizmusra emlékeztető *médiomot* és a fülcsikorgató *médiákat* – de több is veszett Mohácsnál. Fontosabb azonban ennél, hogy a háború szó nemcsak ilyen-olyan politikai konfliktust jelent – de ha így használjuk, devalváljuk a háború szó sötétségét és rémségét. Ami 1990 nyaratól, a rendszerváltozás sodrában két és félévig zajlott, az akkor még monopolhelyzetű, és több ezer munkatársat alkalmazó televízióban és a rádióban (és körülöttük), az csupán az elsajátítandó demokratikus politizálás egyik jól fejlett konfliktusa volt. Izgalmas volt és idegőrlő, reménykeltő és baljóslatú. Kinek-kinek különbözőképpen. De nem voltak valóságos halottak és sebesültek; nem volt ez háború, hanem nagy, lökdösődő, demokratikus helykeresés, ami aztán egyre elkeseredettebb lett, s hozzájárult később még a demokrácia hitének megroggyanásához is.

Hogy egyébként Hankiss Elemér elnöksége idején mi történt a Ma-

gyar Televízióban, arról csak kívülről és érintőleges volt tudomásom, mert akkoriban mással voltam elfoglalva. Véletlen megbízatásaink előtt és után – ő a TV, én a Rádió vezetője lettem – jóval többet tudtunk egymásról és többször találkoztunk, mint ez alatt a nyomasztó két és félév alatt. Ő ezt ugyan kalandnak nevezte – de inkább csak azután, hogy megszabadultunk ettől a kényszerű megbízatástól.

Úgy kezdődött, hogy 1990 koratavaszán Antall József, akkor már possibili miniszterelnök, találkoznival kívánt velünk. Hankiss Elemérről régtől ismerték egymást, de én akkor láttam először. Kettőnkön kívül Lengyel László is meghívott volt. A találkozó Illyés Gyula lakásán jött létre, Antall politikustársairól szólván csípősen szellemes volt, Elemér, szokása szerint folyvást kérdezett, Lengyel Laci pedig fontos ügyekben tanácsokat adott. Általános politikai ügyekről volt szó, s én, emlékezetem szerint, jobbára csak hallgattam. Másodszorra – s még akkor se sejtettünk semmit – a régi Radetzky-kaszárnyában találkoztunk, ami akkorra a győztes Magyar Demokrata Fórum székháza lett, és Antall József már igen magabiztos, designált miniszterelnök volt. A beszélgetés ismét csak kedélyes, és az akkor szokványos politizálós

volt, megtűzdelve kormányalakítási és kinevezési ötletekkel, tesztelve ezt rajtunk is – de aztán Antallnak el kellett rohannia valahová, mert már késésben volt. Ahogy kifelé kászálódtunk, egy MDF-es főkorifeus azzal fordult hozzánk, hogy válaszunk magunknak valami pozíciót. Csak néztünk. A miniszterelnöki kinevezése után Antall József harmadszorra aztán a parlamentbe kéretett bennünket; így és ott ért bennünket a hivatalos felkérés és jelölés, hogy legyünk a TV, illetve a Rádió vezetői. Deputációk, meghallgatások, az ismerősök számának hirtelen megnövekedése, rengeteg jó tanács a növekvő tanácstalanságban. Elemérrel abban maradtunk, hogy egy rövid, átmeneti időre – ha már oly sokan mondják, hogy ezzel segíthetjük a demokrácia kitalálását és az ország kormányozhatóságát – elvállaljuk a két, akkor még monopolhelyzetben lévő és felettébb fontosnak tetsző közszolgálati intézmény vezetését. Én csak úgy álltam kötélnek, ha Hankiss Elemér is vállalja, és fordítva is valami hasonló volt a helyzet. Meg hát, egy félévet – mert enyiről volt szó – fél lábon is kibír az ember. Ebből lett aztán két és félév vesszőfutás, kínos kötekedés a sajtószabadság és a közszolgálatosság értelméről, lehetőségéről – és fényes eszméink megvalósításának egyre nyilvánvalóbb lehetetlenségéről. Ez lett volna az a bizonyos „médiáhá-

ború”, de csak egy „béka-egérharc” volt. És színtere volt a köztársasági elnök és a kormányelnök küzdelmes pozíciókialakításának, valamint az akkor még diadalmasnak tetsző pártok csak később felsejlő hanyatlásának. Utólag is ígéretes idők voltak. Minderről akkoriban rengeteget írtak, nyilatkoztunk mi magunk is, ismételni fölösleges lenne. De a sok firkálmányból egy leveletem, amit csak a *Kritika* folyóirat 1993-as, áprilisi száma őrzött meg, idézem itt:

Szervusz, Elemér! – Mivel kértél, tudósítsalak, ha valami történik – ezért írok. Az éjszaka jött egy sürgős, éjjel is továbbítandó távirat, hogy azonnal jelentkezzem a miniszterelnökségen. Reggel betelefonáltam. Azt mondja egy hölgy, hogy fájradjak be és vegyem át a kinevezést. Miféle kinevezést – kérdem. A miniszterelnökét – válaszolja. Mondtam, hogy itt ugyan valami nem stimmel, de befáradok. Ott aztán egy Kajdi József nevű szakértő elmagyarázta, hogy Tölgyessy úr az alkotmánymódosításból kifejeztette a köztársasági elnöki jogkörök közé beírni a tv, rádió stb. vezetőire vonatkozó kinevezési jogot, ezért a hatályos szabályok szerint most csak a miniszterelnök nevezhet ki bennünket. Ezt egy külön beiktatott elnöki beleegyezés kíséretében meg is tette (ám ennek semmi jogi hatálya nincs, ilyenféle formula nem is létezik). Volt még egy Tölgyessy-féle, az illetén elrendezéssel egyetértő levél is. Ő (mármint Kajdi József) érti, hogy ez

nekem nem felel meg, ezért már meg is fogalmazott egy kétszakaszos törvényt, amivel elkerülhető az újabb alkotmánymódosítás, amit egy hét alatt el is lehet fogadtatni, s aminek következtében az elnök már gyakorolhatja az esetleg minket is fenyegető kinevezést. Passz! – azt hittem, ezzel vége is az egésznek. De nem, mert jött Antall József, s át akarta adni a kinevezést. Enyhén szólva kellemetlen jelenet volt. Ugyanis a jelek szerint hiába érveltem azzal, hogy ez volt az alapvető kikötésünk, hogy ebben már egyszer megegyeztünk, hogy egybehangzóan ezt a parlamenti bizottság előtt is kijelentettük, s ezt a sajtó is közölte. Ha mosolyogva is, de kijelentette, hogy érveim teljesen érthetetlenek. Ez szerinte csak időhúzás, egyébként is tőle függ a jelölésünk, ha akarna, bármely pillanatban kinevezhetne egy kormánybiztost is, stb. Ezen utóbbiakkal készséggel egyet is értettem, de kértem, hogy értse meg az én szempontjaimat is. Hivatkoztam arra, hogy mivel e kinevezési formulával veled egyetérték, nem volna éppen szerencsés dolog – föltéve, hogy én belemegyek egy ilyen változtatásba – téged kész helyzet elé állítani.

A miniszterelnök láthatóan bosszús volt. Utasította titkárnőjét, hogy tépje szét a kinevezési okmányokat. Közölte még, hogy csináljuk úgy, ahogy akarjuk, ő a továbbiakban nem foglalkozik az ügygel. Ezzel váltunk el.

Ja, még említette, hogy megértené ezt a jogi akadékoskodást, ha Angliában vagy Franciaországban lennének. De itt?

– Én azonban, megértvén a kormány álláspontját, udvariasan maradtam a magamén. De a hátam közepére még egy ilyen beszélgetést.

Szóval ez történt ma. Tudj róla – de mielőtt tudnál, addig is nyaraljatok nyugodtan,

Szervusz!

1990. július 3.

Hát, igen. Ha persze Angliában vagy Franciaországban lettünk volna. De hát oly nyilvánvalóan nem ott voltunk – volt igaza a miniszterelnöknek. Utólag persze látható, hogy bakafántoskodásom – mert a beszélgetésben, mintegy elnézést kérve, ezt a szót használtam –, vagyis aggályoskodásom fogadtatása már előre vaskos politikai árnyat vetett a pártoktól autonómiát váró és képzelő közszolgálati feladatainkra. És épp ezért nem akartunk kormány-hivatalnokok se lenni. Így aztán hamarosan kívülről is, belülről is megindult a huzakodás a függetlennek és kiegyensúlyozottnak álmódott közszolgálati műsorszórás birtoklásáért. Egy idő utána a kormány kezdte ezt már szinte elengedhetetlennek érezni. A szorító kényszerűség közepette elsikkadnak az álmok – megértem én. Sőt azt is tudjuk, hogy „mint emberek plurálishan létezőnk”, és természetes, hogy álmaink is különböznek. A különféle álm-szempon-
tokból látott és megélt történések tömege ma már sárguló rotációs pa-

pirok kötegeiben várja az egerek hadának rágcsgáló kritikáját. – És már csak a végét említem.

A vége pedig az lett a dolognak, hogy rábírtam Hankiss Eleméret, hogy mondjunk le keserves tisztességünkről. Merthogy győzködni kellett. A sok és sűrű történés után (sztrájkok, utcai demonstrációk, parlamenti felszólamlások, pártpolitikai proklamációk és deklarációk, abnormális külföldi érdeklődés, és a többi, és a többi) a miniszterelnök a saját minisztereiből egy háromfős fegyelmi bizottságot nevezett ki (óh, elfogulatlanság!), vizsgálják ki Hankiss Elemér országra-kormányra nézve káros tevékenységét. Semmi jóra nem lehetett számítani, sőt ez már súlyos, személyre szóló fenyegetés volt. Ekkorra már a parlamenti döntések és a költségvetési törvény kötelet hurkolt mind a TV, mind a közzérádió nyaka köré. Ekkor gondoltam: elég volt! És erről győztem meg Hankiss Eleméret is, aki persze, még tovább kitartott volna. Tán éppen a személyes fenyegetettsége miatt. Mi viszont nem arra szerződöttünk, hogy a kormánnyal viaskodjunk, s eszünk ágában se volt pártérdekek érvényesítése, de – és ez valóban egy hangsúlyos de – nem is tartottuk a közzérádiót és a televíziót kormányintézménynek, és ellene voltunk, hogy ezek kormány által irányítottak legyenek. Szabadon gondoltuk, amit akartunk, de politikai zsákutcába

kerültünk; az „egzigenciák tudományához” pedig nem értettünk – és nem is akartunk érteni.

A „szomorú vég” – ahogy Elemér nevezte – 1993 elején következett el, ám ezt előzte meg, és lett a későbbiek nyomós okává, a parlament kulturális bizottsága előtti nyilvános szereplésünk. A meghallgatás tárgya a mi alkalmatlanná nyilvánításunk volt, vagy lett volna. Ezt a szavazat-többséget uraló miniszterelnök elve eldöntötte. Jómagam csak addig tiszteltem meg jelenlétemmel a parlamenti bizottságot, hogy nyilvános ülésén leszögezzem, játékukban, egy megelőlegezett végű vizsgálatban én nem veszek részt – s faképnél is hagytam őket. Hankiss azonban másként döntött.

És talán – de inkább biztosan – ez volt TV-elnöki pályafutásának csúcspontja. Hankiss Elemér kiállt, és sok-sok órán keresztül tárgyilagos felkészülve megválaszolta a kutakodó részkérdéseket, mindeközben egy ország nyilvánossága előtt – köszönet a rendszerváltás akkor még létező parlamenti nyilvánosságának – csillogóan ríposztovva tanította demokráciára a képviselő uramékat. Döntően persze a többséget birtokló kormányt. Szerencsére a sok órás felvételek megvannak, s elvileg nincs akadálya, hogy a kommunikátorképző tanodákban a demokrácia

iskolájaként ebből is tanulhassanak a jövő sajtómunkásai. Bár lukratív jövővel – hogy a karrier szót ide ne hozzam – az ebből megtanulhatók senkit nem kecsegtetnek. Mert ez, Hankiss Elemér csillogó kérdéseivel és válaszaival, csak egy intellektuális diadal volt, de – annyi, és oly sokféle vesztett csata után, amiket ünnepegtünk – diadal.

Az elnökségi közjáték után aztán évtizedek teltek el. Legjobb emlékezetem szerint mi erről soha nem beszélgettünk egymással. Voltak jóval érdekesebb, írásra formálendő kérdéseink. Az egyik ilyenek, amit Hankiss Elemér már ebben az új szá-

zadban írt, az volt a címe, hogy „Fából vaskarikák; Levél hajdani önmagunkhoz”. Nem a rendszerváltozásról szólt, s éppen nem a televízió-elnöki epizódjáról, hanem az 1970-es évek szabadon lebegő értelmiségi gondolatairól, közgondolkodásunk azon álmairól, amik aztán csak fából vaskarikáknak bizonyultak az idők során. Tüzetes számvetését és lezámolását „az orkáncabátos, hajadonfős, kopott, tömött aktatáskát cipelő, hajdani önmagunkkal” azonban azal fejezi be, hogy jó lenne, ha ebben az elbizonytalanodott, varázstalanított világunkban lenne néhány erős, új gondolat, és még azt se bánná, ha volna köztük néhány „szép nagy, színes, fából faragott vaskarika” is.

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1953

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1936

Tóth Krisztina

HOLTTÉR

A toronyházak óriás reszelői.
Mögöttük úszó vérnarancs a nap.
Az ablakok már világítanak,
a holdat még egy vattafelleg őrzi.

A ragyogást majd ő jön betetőzni:
az úttest kéken derengő szalag,
visszhangos mélyben egy autó halad,
a játszóteret ívlámpa esőzi.

Húlnak a betoncsúszdák, kőszegélyek.
Ellátni messze innen, ott a bányá,
hol a poros ösvények véget érnek,

a fákon túl, ott a gyerekkor határa.
Tölcsérnyi tájsebét még most se érted,
hiába hajolsz át az éjszakába.

Csak posta voltál, Szívem

Világokat igazgatsz. Nyilván még onnan is. Végtére is, ha fel is tetted az e-re a vesszőt, ez nem jelenti azt, hogy ne te lennél a világ ura.

Életed szakaszokra bontod. Minden életszakaszt úgy állítasz be, hogy a te szereped megkérdőjelezhetetlen legyen. Megkérdőjelezhetetlenül jó voltál, megkérdőjelezhetetlenül jól döntöttél, megkérdőjelezhetetlenül a te döntéseiden múlt a helyes, a jó beteljesedése, ahogy a te véleményedet nem vették figyelembe, amikor rosszul léptek.

Tökéletes vagy. Tökéletesnek tudod magad, s megköveteled, hogy mások is ilyennek lássanak. Nem csoda. A legkisebb bogár is hálás lehet neked. A tigris is a karjaidba omolna, ha tehetné. Gyűlöletet nem ismersz, ami a gyűlöletednek látszik, az valójában másé. Tükör homályosítja tetteidet.

A napokban találkoztam veled. Ráncos voltál és boldogtalannak tűntél. Volt valami szagod is, kicsit erős, már megbocsáss, olyan hajléktalanszag, olyan valaki szaga, mindegy, emberé vagy állaté, akinek nincs otthona. Talán az igazságtalanság szaglott belőled. A világ hálátlansága, hogy ilyen szerepbe kényszerültél. Vagy ez csak egy aznapi gúnya lett volna? Lesem azóta is a helyet, ahol felbukkantál. A szagod már átalakult, a szagmemlékezetem viszont őrzi. Hányok tőle, már megbocsáss.

Hihetetlen terheket cipelsz. Ember által ölt állatét és állat által ölt emberét. Mind a te terhed. Felelős vagy mindezért. Meg átered a bűn. Vagy ártered. Talán ebbe izzadtál bele. Vigyáznod kellett volna magadra, kisebb vállalások, kisebb terhek. Jobb, egészségesebb koszt, sok mozgás, Bach-terápia, családállítás.

Tényleg a szagod zavar leginkább. A szagod emléke. Nem tudok nem emlékezni rá.

Erősen be voltál állva. Hadováltál a világ állapotáról, a szokásos, mondjon le, fel, irtsuk ki, rohadt ezmegaz. Sablonos voltál, mindennapi. Semmi újdonság nem volt a mondandódban, nem különbözött az átlag hasonló helyzetben levőtől. Mikor rám borultál, még azt gondoltam, együtt érzek veled, de már az is tanult együttérzés volt. Amikor erősebb közelségre vágytál, akkor ébredt fel az iszony.

Nincs abban semmi különös, hogy nem segített senki. Miért segített volna. Közük?

Fel tudtam kelni. Ez néha jó. Volt, aki nem úszta meg. Hajnalban hol pállott húsleves szagra, hol hagymaszagra ébrednek, brutál bűz, a forrása kideríthetetlen.

Abban segítettél, hogy megértsem, a szag a társam. Bármikor, ha belebotlok a napsütésbe, elborít és rosszul leszek tőle. A szerzetesek eledele még elmegy, a kantoni királyrák már nem.

Azt mondják, te kijöttél belőle, letetted, és volt egy külső szemlélő számára elfogadhatónak tűnő életed. Hol hiszem, hol nem. Ha tényleg tovább tudtál lépni, a saját bűzöd benned nem hagyott fojtó emléket, akkor egy rohadó szemétdombon élek, ahol az elkövetőt a lelkiismerete szabadon engedi, a megtépázott viszont fogoly marad. Mágikus sárszagú lábtörölő.

Életed szakaszokra bontottad. A tévé, a net, mind ezzel volt tele. Minden életszakaszt úgy állítottál be, hogy a szereped megkérdőjelezhetetlen legyen. Megkérdőjelezhetetlenül jó voltál, megkérdőjelezhetetlenül jól döntöttél, megkérdőjelezhetetlenül a te döntéseiden múlt a helyes, a jó beteljesedése, ahogy a te véleményedet nem vették figyelembe, amikor valaki rossz útra lépett. Hipószagú, kifehéritett óráid esténként újramostad, reggelre flott tisztaságszagra ébredtél.

Tökéletes voltál. Tökéletesnek tudtad magad, s megkövetelted, hogy mások is ilyennek lássanak. Nem csoda. A legkisebb bogár is hálás lehetett neked. A tigris is karjaidba omlott volna. Mindenhol ilyesmiket állítottál magadról, s persze hangsúlyoztad a világ, s annak minden teremtményei iránt érzett elomló szeretetedet. Gyűlöletet nem ismertél, ami a te gyűlöletednek látszott, az valójában másé volt. Tükör homályosította tetteidet.

Nem mondanám, hogy elégtétellel töltött el a romlásod híre. Talán megnyugvással. Nem tudom. Nem sajnálom, hogy nem beszélünk azóta, nem lett volna miről. Biztos nem emlékeztél volna a közös történetünkre, mi okod lett volna. Köszönettel tartozom viszont, hogy igennel szavaztál. Valóban egy szavazaton múlt. Persze sose fogom megtudni, tudtad-e, ezzel rám adod le voksodat.

Bocs, hogy a búcsúztatásod napján az Állatkertbe mentem, de hát minden önéletrajzodba beleírtad, hogy szereted az állatokat, talán egyszer egy gazdája vesztett hörcsögöt néhány napra be is fogadtál, mintha ez hírlett volna, gondoltam, illőbb módon nem érezhetnék együtt veled. Vettem peracet, vattacukrot, állateledelt, mindent, ahogy kell. Émelyítő vaníliaszag-sátorba burkolóztam. Illően, hisz az illemre mindig nagyon adtál.

Köszönöm, hogy egyike lehettem a mágikus lábtörlőidnek, ugródeszkád voltam, hánytató emlékü Szívem.

Világokat igazgatsz. Nyilván még most is. Végtére is, ha a magad óvatoskodó módján fel is helyezed az o-ra a vesszőt, ez nem jelenti azt, hogy ne te lennél a világ legmeggyötörtebb asszonya.

Életed szakaszokra bontod. Minden életszakaszt úgy állítasz be, hogy a te szereped megkérdőjelezhetetlen legyen. Megkérdőjelezhetetlenül jó voltál, megkérdőjelezhetetlenül jól cselekedtél, megkérdőjelezhetetlenül jól láttad, min múlik a helyes, a jó beteljesedése, ahogy fád belenyugvással vetted, amikor rosszul léptek.

Jó vagy. Figyelmes, válladon a világ terhei, s fáj, ha mások nem ilyennek látnak. Nem csoda. A legelesettebb bogárka is hálás lehet neked. Az őz is a veled lakna, a te gondoskodásodra vágyna, ha tehetné. Nem ítélsz meg senkit, ami ítéletnek látszik, az valójában segítő kritika. Tükör se bírná homályosítani tetteidet.

A napokban láttalak. Űzött voltál és boldogtalannak tűntél. Volt valami furcsa benned, tétovaság, félelem, különös viselkedés, olyan, mindegy, emberé vagy állaté, akinek nincs otthona. Talán az igazságtalanság váltotta ki belőled. A világ hálátlansága, hogy szerepedet nem tapsolják meg. Vagy ez csak aznapi fásultság lett volna? Gondoltam, elsétálok újra arra, ahol felbukkantál. De nem találtalak.

Hihetetlen terheket cipelsz. Ember által ölt állatét és állat által ölt emberét. Mind a te terhed. Felelősnek érzed magad mindezért. Mindenkit támogatni akarsz, védő öled hol a képmutatás, hol a valós segíteni vágyás mindig tárva-nyitva tartott ajtaja. Vigyáznod kellett volna magadra, kisebb vállalások, kisebb terhek. Egészséges élet, úszás, síelés a hegyekben, barbár csúcsok, lanovka, szauna, napbarnította élet.

Tényleg a köréd emelt jószággal zavart leginkább. Hittem is, nem is. Inkább nem gondoltam rá.

Józan voltál, mi más. Hallgattál, elvártad, hogy szóval tartsalak. Sablonos voltál, mindennapi. Semmi izgalmas nem volt a figyelmedben, átlagos szelídségmaszk, gyöngédségjelmez, nem biztos, hogy érdemes lerántani. Azt gondoltam először, vonzódok hozzád, de ott volt az a fal közöttünk. Hálás lehetsz, hogy volt türelmem lebontani.

Nincs abban semmi különös, hogy azóta engem okolsz. Miért ne tennéd. Beleillik az összes hazugságodba. Közöm?

Fel tudtam kelni. Elfelejtettelek. Másokat is, akik így viselkedtek. Hajnalban néha húsleves szagra, néha hagymaszagra ébredtek, brutál bűz, a forrása kideríthetetlen.

Abban segítettél, látod, nekem is, hogy elfogadjam, szagok vesznek körül. Néha, ha sütkéreztem, éreztem valami mocsárszagot, de nem izgatott. Sose vágytam a szerzetesek eledelére, más, királyibb fogások valók nekem.

Azt állítottad, én tettelek tönkre. Biztos, hogy így volt? Nem inkább a restséged talált kapaszkodót bennem? Az egészséges ember továbblép, nem szerzetesi, őrzi égve, dédelgeti merengve a fájdalmait. Nem csimpaszkodik a múltba. Nem hagyja, hogy lehúzza bármi. Elengedettségek, nagyvonalúság, könnyedség. Ezek hiányoztak mindig belőled. Ha tényleg nem tudtál továbblépni, ha az emlékeiddel való babrálást választottad a valós élet helyett, akkor nevetséges fogoly vagy. Nevetséges, magad kreálta ketrecre zárodta.

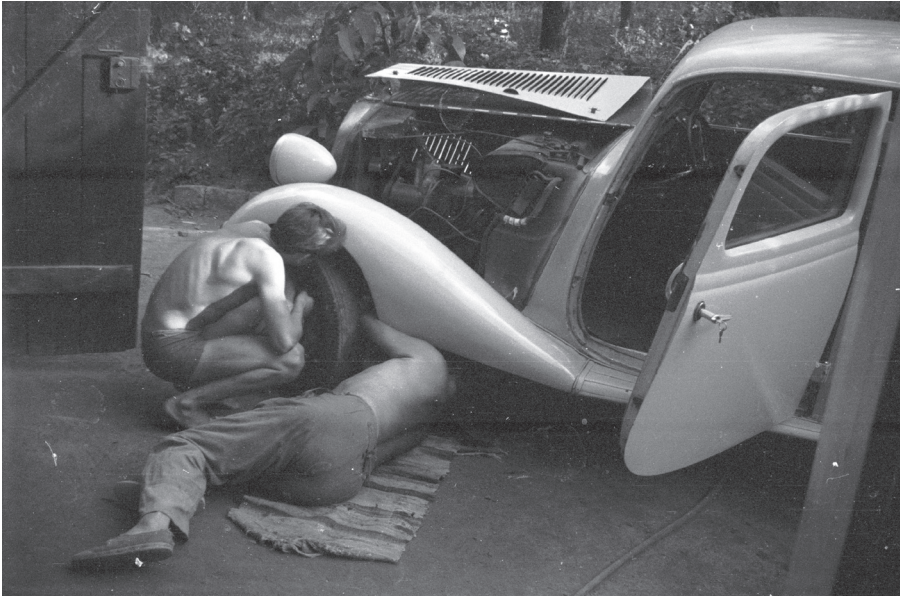
Volt egyáltalán életed? Ugye nem akarsz azt mondani, hogy a közöttünk történtek miatti nyavalygásnak szentelted az összes évedet? Ugyan, Hófehérke. Kár volna lelked rongyaiban tetszelegned. Minden tettekre úgy kellett tekinteni, hogy tiéd legyen a pozitív szerep. Megkérdőjelezhetetlenül jó voltál, megkérdőjelezhetetlenül jól cselekedtél, megkérdőjelezhetetlenül jól láttad, min múlik a helyes, a jó beteljesedése, ahogy fád belenyugvással vetted, amikor rosszul léptek. Hipószagú, fehérített unalom, ez lett volna, ami rád méretett?

Jó vagy. Figyelmes, válladon a világ terhei, s fáj, ha mások nem ilyenek látnak. Nem csoda. A legelesettebb bogárka is hálás lehet neked. Az őz is a veled lakna, a te gondoskodásodra vágya, ha tehetné. Nem ítélsz meg senkit, ami ítéletnek látszik, az valójában segítő kritika. Tükör se bírná homályosítani tetteidet.

Nem mondanám, hogy megvetlek, amiért rám próbálsz mindent kenni, inkább nevetségesnek tartom. Nem sajnálom, hogy nem beszéltünk azóta, nem lett volna miről. Nem hiszem, hogy magyarázkodnom kellene. Köszönettel tartoznál viszont, hogy egyszer beszavaztalak. Egy szavazaton múlt. Az enyémen. Rá se ránts, nyilván nem érdekes.

Bocs, hogy a búcsúztatásod napján az Állatkertbe mentem, de hát mindenhol hirdetted, mennyire szereted az állatokat is, befogadott hajléktalanjaid mellett, ha jól tudom, vagy hét macska is elfért, gondoltam, illőbb módon nem érezhetnék együtt veled. Vettem állateledelt, Zoo Magazint, lefotóztam magam az orrszarvúval, tettem, amit kell. Aztán az Aranyoroszlánban egy jó vacsorával megajándékoztam magam.

Köszönöm, hogy egyike lehettem a mágikus lábtörlőidnek, légyapírod voltam, akibe beleragadhattál, életképtelen, vádakra mindig nyitott Szívem.

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1961

Vajna Ádám

A LÁNDZSATÖRÉS MŰVÉSZETE

A lándzsatorés célja
a velünk szemben vágató lovag
német-római birodalom sárga palástjának atlaszkötéséből
kipiszkálni a jóléti államok
szomorúságának írmagját.

A veszély nem lebecsülendő!
Ellenfelünk csatakötényében felforgató filozófiákat,
apródja harisnyaszárában sokat tapasztalt hittant,
a díszpáholy alsó harmadában ugrásra kész
posztulátumokat találhatunk.

A győzelem, figyelembe véve
örökletes asztmánkat, nem valószínű.
A földön szétszórt lándzsaszilánkokat azonban
a jövő egy nem kevésbé nyomorult nemzedéke
még összeragaszthatja a lándzsatorő faszobrává.

A lándzsatorés művészete tehát abban áll,
hogy bizonyítsuk a lándzsatorő létezését.

PIAST ERZSÉBET TELJES MAGYAR KÍSÉRETE

Nagy Lajosnak

Egy hároméves gyerek ül a szőnyegen, kezével dörzsöli a karját.
Ő lehetne mondjuk lengyel.

Az idős királyné exalatt Krakkó várában vidám mulatságot tartott.

Néhány perccel később a szükségleti feszültség ereje szétfeszíti a sémát,
Piastr Erzsébet teljes magyar kíséretét lemészárolták.
Az aktuális feszültség elnyomta az élménymaradványokat,
a gyerek már nem lehetne lengyel.

*A lengyelek egyébként is sérelmezték,
hogy Lajos birodalmának központja változatlanul Magyarország maradt.*

Bár Piastr Erzsébet nincs tisztában ezzel,
az érzékszervi-mozgásos sémában megőrzött tapasztalati anyag zárt
egységet alkot.
A gyerek tudja ezt.
Ha dörzsöli a karját,
Piastr Erzsébet teljes magyar kíséretét lemészárolják.
De nem dörzsöli.
A gyerek már nem lehetne lengyel.
Legtöbbször az ilyen apróságokon múlik minden.

Szálinger Balázs

KVADROKERESZTÚR

1.

A víz alá került Kvadrokeresztúrt
Újra megterveztetik, 1 az 1-ben,
Rajzpadláson, filctollal, gyönyörűen
És nyilvánvalóan minek.

2.

Kedves, gyere velem rózsát szedni,
A leszakított virágok helyén
Hagyunk egy-egy furcsa falunevet.

Kővárerkölc, Érkoszorú, Fűvész,
Útőrháza, Szentmihálytörekvés,
Havasnéző, Szentlavina, Százgyár,
Biharkereslet és Magyarkarantén,

Meteortelep, Cégerdő, Nagyaljas,
Igazságossága, Karom, Szabadka,
Utódpaták, Mecsektorta, Viszonylag,
Kallósd, Ellend, Rokolány és Nemesnép

Mind-mind büszke, teremtésteli
Diószemszórás a szélbe.

3.

Kvadrokeresztúr helyén a vidék
Vizet tanult, megtanult fodrozódni,
A tányérokban megjelent a hal,
A környéken a helyi horgászélet.

Jaj, csak a név, az lett számkivetett,
Hiába adták emlékül fenyvesnek,
Kútnak, gátnak, városnak és bükkösnek,
Mert mindegyikük ledobta magáról.

Éjszakánként ott lebegett a név
A víz fölött mint egy rém, hajnalonta
Madárfészekbe dőlt, rókaodúba
Tért, és este járt kísérteni újra.

Vérző szíve tájsebeket hagyott,
Balladákat és egy olyan mesét,
Melyben semmi se szép.

4.

Mézesgyötrő, Alattvalós, Űző,
Vajastorok, Gyomrod, Ipszilobánya,
Hosszúegyenleg, Tiszaengedély,
Túlhalászi, Kőkísérő, Szelídvíz,

Nagyág, Vesztény, Sármaradása, Illancs,
Jellegtelep, Bélyegalja, Csavarpart,
Túladuna, Dombetető, Kegyenci,
Csepegésmacskása, Piliskisugró,

Nagyistenítő, Morzsalék, Bükkleltár,
Harmadmagad, Vegyesváros, Látvány,
Aranyszerűség és Sötétvilágos,
Torkaszakadta, Búberek, Nevetlen

Mind-mind véres pötty a térképeken,
Kivagyiság, diószemszórás a szélbe,
Kedves, gyere velem rózsát szedni
Délbe,
Délbe legalább.

5.

Amint becézni kezdelek,
Legszebb szőnyeget terítem alád.

Szálinger Balázs

361°

Megjelenik 2 héten belül
a Magvető Kiadónál

80 oldal, 1990 Ft

Tillmann J. A.

Fali aforisztika

LADOMI LELET

*A fallal folytatom a dialógust.
Így aztán egyre rövidül és tömörül.
Későújkori falfirka*

A művészet a kutatás egyik kozmikus területe. Valamilyest hasonlít a teremtésre. Jöllehet nem ex nihilo indul. Hozott anyagból dolgozik.

Nemcsak módosítja a mindenség mintázatát, hanem kiélesíti érzékelését: más lehetőségek, lefolyások felé téríti szemünket, fülhallásunkat, figyelmünket.

A tökéletesség és a tökéletlenség egyaránt csodálatra méltó. Az előbbi magától értetődően, az utóbbi felfoghatatlanságánál fogva.

A modern szépség nem a klasszikus eszményt kultiválja. Inkább a mozgalmasságot szereti. Ha emberi ez a mozgalmasság, akkor dinamikus és szeretlen, ha anyagban, tárgyokban mutatkozik, akkor kaotikus. Mondhatni *amerikai szépség*.

A retro csak a szépre emlékszik; letörli a múlt emlékérről a húst és a vért. Így aztán a rózsaszín változat virít.

A macska a művészetben / Die Katze in der Kunst (Städtische Galerie Karlsruhe). Mindennek van művészete. Mint ahogy van már mindennek irodalma is.

Az írás könnyűvé vált technológiájából sokan a szavak bőségére buzdítást vélik kihallani.

A test tudatát majdnem kétezer éven át sikerült száműzni az európai öntudatból. Ami aztán vastagon visszaütött. Mára – a mechanikus, a viktoriánus és a militáris testtagadás korszakai után – sikerült a másik végletbe átlendülni.

Hoc est enim corpus mea – Nancy helyből félreérti a *corpust*: kannibalizmus tárgyának tekinti, holott a világ húsról van szó, ami a teremtés teste – és persze a Teremtőé.

A tánc a mozgásformákban rejlő geometria folyamatos feltárása – a törzsi táncoktól a tangóig és tovább.

Az extatikus hullámozás egy pontján az az ember az egyetemes lüktetéssel fonódik össze. Erőssége felülírja a személyesség körét és az egyediségünkön át az egyetemleges vivőáramára állít át.

A tánc mint legfőbb közösségteremtő tényező helyébe a futballista furkóság lépett. E helyt nosztalgikussá is vált és lóra kapott – azóta tart a *Nemzeti Vágta*.

A jószándékú közbutaság kétségkívül jobb, mint a rosszindulatú. Noha jóra egyik sem vezet – amint ezt ma számos példa mutatja.

Tömegében minden népség borzalmas. De vannak borzalmasabbak.

Ahogy álmukból olykor az alvó gének, élednek fel a mélyből az állati készletek.

A szélre tartók tömegénél érdekesebbek azok, akik mindkét végletet végbeviszik magukban.

A magunkfajtákat a kezdet kezdetén is csak a keletkezés és az elmúlás misztériuma volt képes összeterelni. Máskülönben már akkor is szét voltunk széledve.

Megtanultuk Monteverdi mellett a sakuhacsit is méltányolni. De Bach *Kyrie eleison*jának hallatán a kozmikus konfiguráció némileg komplexebben jelenik meg, mint a bambuszfuvola bármely móduszában.

A különféle, egymással ellentétes irányú kétségek közepette bizonyos stabilitás tud kialakulni.

Az állandósult változás közepette a filozófia valamiképpen a változatlan. A viszonylagosság világában a nemrelativisztikus.

Minden az arányokon múlik. Ahogy a hang és csend, a megszólalás és hallgatás arányain is.

A világ a várakozás, a haladék ideje is: amikor majd minden lesz mindenben. Addig csodáit élve, örömetől eltelve, fájdalmát átérezve.

Szeget szeggel, avagy Kettős mérce

II. FELVONÁS, 2. JELENET

Szoba a bíróságon, Angelo kormányzó irodája.

Jön a Parancsnok és egy Szolga.

SZOLGA Most éppen tárgyal, de ha majd kijön,
szólok neki.

PARANCSNOK Jó, kérném.

Szolga el.

Megtudom,
hogy mi a szándéka. Talán megenyhül.

A fiú vétke nem valódi bűn;
álmában is csinálja minden ember.

5

Ezért meghalni...??

Jön Angelo.

ANGELO Nos, mi van, Parancsnok?

PARANCSNOK Óhajtja valóban, hogy Claudio
holnap meghaljon?

7/a

ANGELO Hát nem megmondtam? Rendeletbe adtam!
Mért kérdezi?

PARANCSNOK Hogy ne kapkodjam el.

Javítson ki, ha nem, de volt olyan,
hogy a bíró a kivégzés után
megbánta döntését.

10

ANGELO Jó, jó, ezt bízza rám.

Tegye a dolgát – vagy ha nem, kiléphet:
megleszünk maga nélkül.

PARANCSNOK	Ó, bocsánat. És Giulietta? Már rájött a fájás, ¹ bármikor szülhet.	15
ANGELO	Helyezzék el őt valami alkalmasabb helyre, gyorsan. <i>Jön a Szolga.</i>	
SZOLGA	Az elítélt húga van itt, uram, önhez akar bejutni.	
ANGELO	Húga is van?	
PARANCSNOK	Igen, uram: erényes, tiszta nő, hamarosan apáca lesz belőle, vagy már az is.	20
ANGELO	<i>(a Szolgához)</i> Jó, bocsássák elem. <i>Szolga el.</i> Az erkölcstelen nőt vigyék el innen, lássák el rendesen, de csak szerényen. Majd adok utasítást. <i>Jön Lucio és Izabella.</i>	
PARANCSNOK	Megyek is. <i>(Menni akar)</i>	25
ANGELO	Maradjon még. <i>(Izabellához)</i> Üdvözlöm! Mit kíván?	
IZABELLA	Szomorú ügyben jöttem könyörögni, ha méltóságod meghallgat.	
ANGELO	S mi az az ügy?	
IZABELLA	Van egy bűn, melynél nincsen undorítóbb, helyeslem is, ha lesújt rá a jog; e bűnre én sosem kérnék kegyelmet – de mégis kell. Nem kérhetnék kegyelmet, s mégis teszem. Küzd bennem két erő: akarom is, nem is.	30 31/a
ANGELO	Térjünk a tárgyra!	
IZABELLA	Van egy bátyám: most halálra ítélték. Kérem, uram: a bűnt ítélje el, de ne a bátyámat!	35
PARANCSNOK	<i>(félre)</i> Bár hatna a szavad!	

¹ Ez valószínűleg túlzás, hiszen az elkövetkező 2-3 napon nem értesülünk a gyerek megszületéséről.

	Nem. Mert én tudnám, mit érez a bíró, és mit az elítélt.	
LUCIO	(<i>félre Izabellához</i>) Ez az! Döfjél bele!	70
ANGELO	A bátyja saját magát tette rabbá, kár itt szót vesztegetni.	
IZABELLA	Nézze csak, valaha minden ember lelke rab volt: a bűn rabja! ² De lám, Isten, aki kihasználhatta volna helyzetünket, helyette megváltást kínált. Mi lenne, ha önt a Legfőbb Bíró megítélné így, ahogy van? Ha ebbe belegondol, kegyelmet beszél majd a szája, mintha új ember volna.	73/a 75
ANGELO	Törődjön bele. A törvény sújt le bátyjára, nem én. Ha rokonom volna, öcsém, fiam, akkor se kapna mást. Holnap kivégzik.	80
IZABELLA	Holnap? Máris? Kegyelem! Kegyelem! Ő nem kész még a halálra. A konyhán a kellő korban vágják le a csirkét; hát rosszabbat tálaljunk föl az égnek, mint saját asztalunkra? Mondja meg, kit végeztek ki ilyenfajta bűnért? Mert sokan elkövették...!	85
LUCIO	(<i>félre Izabellához</i>) Jól beszélsz!	90
ANGELO	A törvény nem volt halott, csak aludt. Nem merték volna e bűnt elkövetni, ha már a legelső megkapta volna a büntetését! A törvény fölébredt, figyeli, mi folyik, és mint a jós a kristályban, lát minden bűnt előre (a létezőt, s az éppen születőt is, melyet hanyagság táplál és nevel)	95

² Utalás a keresztény tanításra, mely szerint Ádám és Éva bűnbeesése (az „áteredő bűn”) mindnyájunkat fogollyá tett, amiből Krisztus önfeláldozása váltott ki (= váltott meg) minket.

	úgyhogy a bűn nem fejlődhet, mert elhal még csírájában.	
IZABELLA	Irgalmat mutasson!	100
ANGELO	Mutatok is: betartatom a törvényt. Ez irgalom azoknak, akiket a megtorlatlan bűn megsértene; és jót cselekszem azzal is, akit megbüntetek, hiszen nem él tovább, hogymeghal a bátyja. Ennyi. Kész.	103/a
IZABELLA	Ön akar tehát elsőként ítélni, s őt sújtaná először...! Jó dolog az óriási erő; de aki csak óriás módján használja: zsarnok.	105
LUCIO	(<i>félre Izabellához</i>) Nagyon jó!	110
IZABELLA	Ha a földi nagyurak mind tudnának szórni villámokat, hát Jupiternek nem volna nyugalma, mert minden csip-csup tisztségviselő az eget használná: villámlana, folyton villámlana...! Irgalmas Ég, te kénköves villámaiddal inkább a kemény, görcsös tölgyfákat hasítod, nem a lágy mirtuszt; de mi emberek, büszkén, hogy egy kis hatalmat kapunk, már elfelejtjük legfőbb lényegünket: hogymeghal a bátyja. Ennyi. Kész.	112/a
LUCIO	(<i>félre Izabellához</i>) Tovább, tovább, kislány! Meg fog puhulni! Már látszik rajta!	115
PARANCSNOK	(<i>félre</i>) Segítse az ég!	120
IZABELLA	Fivérünket nem mérhetjük magunkkal. Egy nagy ember tréfálkozhat egy szenttel, de közembertől ez szentségtörés.	125
LUCIO	(<i>félre Izabellához</i>) Jól csinálod, igen. Még, illet!	130

IZABELLA	Ami egy kapitánytól csak szitok, egy baka szájából már szemtelenség.	
LUCIO	<i>(félre Izabellához)</i> Ezt hol tanultad? Még, illet!	
ANGELO	De miért mondja mindezeket énrám?	
IZABELLA	Mert minden hatalom (bár viselője hibázik, úgy, mint más) egyfajta gyógyír, mely bevonja a bűnök felszínét. Nézzen magába; kopogtasson ott, a szívét kérdezze, hogy ismer-e a bátyáméhoz hasonló hibát.	135 139/a
	Ha szíve azt vallja, hogy ezt a vétket ismeri ön is, hát egy szót se szóljon	140
ANGELO	<i>(félre)</i> Beszél, és okosan. Érzem a bőrömön. <i>(Hangosan)</i> Isten vele. <i>(Indul)</i>	
IZABELLA	Kegyelmes uram, ne menjen még!	
ANGELO	Jó, átgondolom. Jöjjön vissza holnap. ³ <i>(Indul)</i>	145
IZABELLA	Várjon: megfizetem. Uram, ne menjen!	
ANGELO	Mi?! Lefizetne?!	
IZABELLA	Olyan pénzzel, amit a Menny fizet.	
LUCIO	<i>(félre Izabellához)</i> Most majdnem elrontottad!	
IZABELLA	Nem ostobán szikrázó színarannyal, sem kövekkel, mik a divat szerint érnek sokat vagy semmit: de imával, mely hajnal előtt még az égbe jut: lemondó nővérek imáival, akiknek tiszta gondolatai nem földi gondok.	150 155
ANGELO	Jó; holnap jöhet.	
LUCIO	<i>(félre Izabellához)</i> Gyerünk. Menjünk. Elég!	
IZABELLA	Óvja az Isten, uram!	
ANGELO	<i>(félre)</i> Úgy legyen! Mert most a kísértés felé megyek, ahol az ima nem hat.	
IZABELLA	Holnap hánykor kereshetem, uram?	160

³ Angelo ezzel gyakorlatilag a kivégzés elhalasztása mellett döntött, amit a Parancsnok is hall.

ANGELO	Délelőtt bármikor.	
IZABELLA	Óvja az ég! <i>Mind el, csak Angelo marad.</i>	
ANGELO	Tetőled óvjon, tiszta szűz...! Mi ez? Mi ez? Ő a hibás, vagy én? A csábító? A csábított? Ki rosszabb? Nem ő – hisz nem is csábít. Én vagyok.	165
	Ibolya mellett fekszem, szép tavaszban, s a melegtől, mint dög, rohadni kezdek, nem virágozni. Egy nő, ha szerény, nagyobb hatással van érzéseinkre, mint aki feslett? Van szeméttelap,	170
	de le akarjuk rombolni a szentélyt, hogy ott is mocsok legyen? Pfúj, pfúj, pfúj! Mit csinálsz, Angelo, mi lett belőled? Őt aljas módon pont azért kívánod, ami benne a jó? Élhet a bátyja;	175
	a tolvajnak is joga van rabolni, ahol a bíró lop. Belészerettem, hogy újra vágyom hallani a hangját? Szemeit habzsolni? Álmodozom? Ravasz vagy, Sátán: hogy megfogd a szentet, ⁴	180
	horgodra szentet tettel csalinak! Gonosz csábítás: azzal visz a bűnbe, hogy szeretjük az erényt! Léha nőcskék se ügyességgel, se a bájaikkal nem izgattak soha. De ez a szűz	185
	most letepert. Én eddig életemben, ha szerelmest láttam, csak kinevettem! <i>El.</i>	

⁴ Angelo saját magát nevezi itt szentnek.

II. FELVONÁS, 4. JELENET

Másnap délelőtt. Szoba a bíróságon.

Jön Angelo.

ANGELO Imádkoznék, de imám és eszem
kétfelé tart. Szavam, mely égbe száll,
üres; az elmém közben meg se hallja,
Izabellánál horgonyoz. A számban
Isten neve, de csócsálom csupán, 5
míg szívemben csúful ágaskodik
a képzelet. Az államtudomány
mint jó könyv, amit sokszor átlapoztunk,
már untat s fáraszt. Komolyságomat,
amit (ne hallják meg!) élvezni szoktam, 10
már elcserélném egy tollas kalapra,
amit lenget a szél... Rang, hatalom!
Mily gyakran csikarsz ki áhítatot
a hülyékből; és hamis ragyogásod 13/a
az okosakat is hozzád köti!...
Lám, vérből van a vérem. Ha fölírjuk 15
az ördög szarvára, hogy „Angyal”,⁵ attól
még ördög marad.

Kopognak.

Mi? Mi van? Ki az?

Jön a Szolga.

SZOLGA Egy apáca jött önhöz: Izabella.

ANGELO Vezesd be.

Szolga el.

Egek! Mért gyülekezik
a vér a szívembe, hogy elborítsa, 20
míg összes többi részem ott marad
erőtlenül?

Így tesz a buta csődület, mikor
valaki elájult: odarohannak,
és ezzel zárják el a levegőt, 24/a
mely fölélesztené. És ugyanígy 25

⁵ Angelo ezzel a saját nevére is céloz.

	tódul oda egy közkedvelt királyhoz a nép, elhagyva teendőiket, s hajbókoló, idéetlen szeretettel terhére vannak. <i>Jön Izabella.</i>	
	Hogy s mint, szép leány?	30
IZABELLA	Jöttem, hogy megismerjem óhaját.	
ANGELO	Azt megismerheti, bár jobb szeretném, ha kérdés nélkül tudná. ⁶ Bátyja meghal.	
IZABELLA	Értem. Ég áldja méltóságodat. (<i>Indulna</i>)	
ANGELO	Pedig még élhetne, sőt annyit is, mint ön vagy én – de meg kell halnia.	35
IZABELLA	Mert méltóságod így ítél?	
ANGELO	Igen.	
IZABELLA	És mikor hal meg? Hadd legyen idő a lelkét erre fölkészíteni, hogy össze ne omoljon.	40
ANGELO	Jaj, ocsmány bűnök! Nincs aközt különbség, hogy megbocsátok annak, aki elvesz egy kész embert az élettől, vagy annak, ki kéjjel Isten képét nyomja rá tiltott anyagra! Ó, könnyen megy ez: elvenni egy elkészült életet, vagy rossz anyagból, tiltott eszközökkel hamisat gyártani!	45
IZABELLA	A mennyben így látják, de nem a földön.	50
ANGELO	Úgy véli? Nos, ön mit választana: törvény szerint meghaljon-e a bátyja, vagy ön, hogy megmentse, átadja-e a saját testét oly beszennyezésre, mint amit ő csinált?	
IZABELLA	Elhiheti,	55
	inkább adom a testem, mint a lelkem.	
ANGELO	Én nem a lelkéről beszélek. Érti: nem bűn a bűn, ha kényszer szüli.	
IZABELLA	Hogyhogy??	

⁶ Ezt a mondatot egyesek szerint Angelo „félre”, csak magának mondja.

ANGELO	Nem, ezt visszavonom, hiszen lehetne fordítva érvelni. Erre feleljen: ha én – a hatályos törvény szerint – halálra ítélem a maga bátyját, lehet-e jóságból bűnt elkövetni, hogymegmentsük?	60
IZABELLA	Ha ön ezt megteszi, ⁷ a lelki terhet magamra veszem: nem bűn az, amit jóságból teszünk!	65
ANGELO	Ha ön teszi meg, s vállal lelki terhet, pont egyensúlyban lesz a bűn s a jóság.	
IZABELLA	Ha bűn az, hogy én őérte könyörgök, hát viselem a terhét. És ha bűn, hogyon kegyelmet ad, én imáimba beleveszem, mint saját bűnömet, s ön ártatlan lesz.	70
ANGELO	Hallgasson ide. Ön nem ért engem. Vagy nagyon naiv, vagy úgy tesz ügyesen. Egyik se jó.	75
IZABELLA	Legyek naiv, és jó csak annyiban, hogymindig tudjam: mily kicsiny vagyok.	
ANGELO	Az eszeség úgy próbál tündökölni, hogymekicsinyli magát. Mint a fátýol, mely tízszer hangosabban hirdeti a szép arcot, mint ha föl volna fedve. Figyeljen. Egyszerű leszek, hogymértse. Bátyjának meg kell halnia.	80
IZABELLA	Úgy van.	
ANGELO	A tette olyan, hogymarra a törvény más büntetést nem is rendelhet el.	85
IZABELLA	Ez tény.	
ANGELO	Ha nem volna más mód megmenteni (nem állítom, hogymvan ilyen, se azt, hogymjárható út!), nos, ha ön, a húga megtudná, hogymegy férfi megmkívánta,	90

⁷ Izabella úgy érti, hogymAngelo követné el a jóságos bűnt azzal, hogym– törvényellenesen – megkegyelmezne Claudiónak.

	aki a bírónál, a rangja révén elérheti, hogy bátyja kikerüljön a törvény markából; és nem adódna megmentésére más mód, mint hogy ön átnyújtsa szüzessége kincseit az illetőnek – vagy meghal a bátyja. Mit tenne akkor?	95
IZABELLA	A bátyámért azt, amit magamért. Igen, ha halálra lennék ítélve, rubinként viselném korbács nyomát, pucérra vetkőzve vetném magam, mint hőn óhajtott ágyba, a halálba; de nem tudnám ilyen szégyenre adni a testemet.	100 102/a
ANGELO	Akkor a bátyja meghal.	
IZABELLA	Így járunk jobban, ő is, én is. Inkább a fivérem haljon meg egyszer, mint húga lelke haljon meg örökre ⁸ azáltal, hogy kiváltja.	105
ANGELO	Nem volna ezzel ön éppoly kegyetlen, mint az a törvény, amit kifogásolt?	110
IZABELLA	Vásárolt kegyelem s nemes bocsánat nem egy tőről fakad; az irgalomnak nem rokona a bűnnel vett egérút.	
ANGELO	Nemrég még zsarnoknak mondta a törvényt, a bátyja vétkét pedig szinte csak vidám szórakozásnak.	115
IZABELLA	Jaj, nézze el nekem! Gyakran van így: ha céllal szólunk, nem szívből beszélünk. Menteni próbálom, amit utálok, hogy mentsem őt, akit úgy szeretek.	120
ANGELO	Mind gyöngék vagyunk.	
IZABELLA	És akkor a bátyám? Őrajta kívül nincs meg senkiben a maguk gyöngesége?!	
ANGELO	Gyöngék a nők is.	

⁸ Izabella biztos benne, hogy a pokolra jutna, ha ebbe az alkuba belemerne.

IZABELLA	Mint a tükör, amibe nézegetnek: képet alkot, és már el is törik. ⁹ A nők! Ugyan...! A férfi rontja le saját nemességét, ha nőt kihasznál. Mondhatja tízszer gyöngének a nőt: lágysz anyagunkba könnyen nyomhatók hamis pecsétek.	125
ANGELO	Ezt így látom én is. Ha már a saját nemét így leírta (s mert nem vagyunk oly keménynek teremtve, hogy meg ne inoghatnánk), nyílt leszek. Szaván fogom: legyen ön az, ami – vagyis nő. Ha több, akkor már nem az. Ha nő (amint az szépen látható sok külső jelből), hát mutassa meg! Öltse magára, mit a sors kiszab!	130
IZABELLA	Én egy nyelven tudok csak, jó uram. Kérem, beszéljen úgy, mint azelőtt!	
ANGELO	Értse meg végre: szeretem!	140
IZABELLA	A bátyám is szerette Giuliattát, s ezért ön szerint meg kell halnia.	
ANGELO	Nem hal meg, Izabella, ha szeretsz! ¹⁰	
IZABELLA	Tudom, ön olyan tiszta, hogy szabad a rosszat játszania, hogy az embert próbára tegye.	145
ANGELO	Becsületszavamra, őszintén mondtam ki szándékomat!	
IZABELLA	Na, szép becsület! Szép őszinteség! Micsoda mocskos szándék! Álszent! Álszent! Na, várj csak! Leleplezlek, Angelo! Adj írást, hogy a bátyám föl van mentve, vagy szétüvöltöm az egész világnak, hogy mi vagy!	150

⁹ Korabeli mondás: a szüzesség olyan könnyen törik, mint a tükör. Itt azzal van megtoldva, hogy képet is alkot = gyereket szül.

¹⁰ Angelo itt tegezni kezdi Izabellát.

ANGELO	Ki hisz neked, Izabella? Tiszta nevem, puritán életem, magas rangom, s a cáfolatom oly nagy súlyt képvisel majd ellened, hogyminden vádad rád fog visszahullni s rágalom-szaga lesz. Már belekezdtem; hát vágtsasson a vágyam szabadon! Add meg, amit az étvágyam kíván, tedd félre most a szemérmeskedést, meg hogy mit nem szabad. Váltsd ki a bátyád azzal, hogy testedet nekem adod; különbemnemcsak kivégeztetem, de makacsságod miatt hosszasan meg is kínoztatom. Adj választ holnap; mert ahogy most kívánlak, úgy leszek hozzá kegyetlen. Beszélj; úgyse használ! Hazugságom erősebb igazadnál! <i>Angelo el.</i>	155 160 165
IZABELLA	Kinél tegyek panaszt?! Ki hisz nekem, ha ezt elmondom? Ó, gonosz a szája, amelyből ugyanaz a nyelv beszél elfogadást és elmarasztalást, a törvénynek kedve szerint füttyül, és étvágyának függvénye, hogy éppen mi rossz, mi jó! – Most bátyámhoz megyek, mert bár vérétől hajtva elbukott, a lelke nemes: ha húszeje volna, inkább letenné sorban mindahányat a hóhérbárd alá, mintsem a húga kénytelen legyen átadni a testét ocsmány beszennyezésre. Így Izabella él, s meghal fivére: szüzességem nem áldozom föl érte. Elmondom Angelo ajánlatát, s fölkészítem, hogy várja a halált. <i>El.</i>	170 175 180

FORDÍTÁS, JEGYZETEK NÁDASDY ÁDÁM

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1965

Dilettánsok gyilkost játszanak

MACBETH

Hátborzongató indítás: Macbeth ballag hazafelé, egyszer csak boszorkányok tűnnek elő és jósolnak Macbethnek – kariert, felemelkedést ígérnek. Igaz, kódoltan, de mégis. Ki hisz nekik? Hazaér, de mintha varázsütésre, érkezik a hír: a jóslatok fele máris bevált, Macbeth *thán* (grófi rang skót megfelelője) lett. Pontosan az, amit a banyák jósoltak, mert közben Duncan, a király a norvégok elleni harcban véghezvitt hőstettért előlépteti. De szinte azonnal itt a másik hír, amit elsőként a Lady közöl, a Király érkezik, az éjszakát a várukban tölti. A boszorkák jóslatát ismeri már, de az ő agyában lobban a gondolat: itt a pillanat, az alkalom, megölni a királyt, s ezzel Macbeth trónra léphet. Férjének jósolták, de ő akar a tör lenni, mert erősebb – legalábbis úgy érzi –, mint Mac-

beth. Hataloméhes spiné, azt hiszi, egy gyilkosság el is intézi férje koronázását.

Sűrű kezdet és tökéletes csavar: Macbeth asszonya lelkében előbb születik a véres merény gondolata, de nem mondja ki, mert bár látja Macbethen, hogy benne is csírázik e gyilkos terv, de egyben azt is, hogy megretten saját magától.

Shakespeare tudja, hogy a politika kenőanyaga mindig a vér volt. De a *Macbeth*ben (legrövidebb darabjában) sűrítményként dobja be és egyben vonja is vissza ezt a tézist. Nem elég a vér, a gyilkos: ember is kell hozzá, akin bukik e merény. Mert itt ismét egy gyenge hataloméhes hőssel dolgozik. De ne vágjak a lecke elébe. Itt éjszakázik a király, terítve az alkalom, s feladva a lecke. Sebes ez az indítás.

Miért akar Macbeth király lenni? Mert jósolták neki? Fogalma sincs, mit kezdene vele, csak a trón, korona, jogar olyan szép hatalmi jelvé-

---

Részlet *Az abszurd Shakespeare* című készülő könyvemből. Ebben a tanulmányban Szabó Lőrinc fordítását használom – A. M.

nyek. És a hatalom – bármit is jelent-
sen számára – biztos jó dolog. Ennyi
a motívuma.

És most jön a kegyetlen Shakes-
peare: már itt a banyák jóslatát
emésztve elkezdi az újdonsült thán
rettegni. A jóslatok értelmében kar-
nyújtásnyira van a korona, igen ám,
de ahhoz gyilkolni kell, megölni a
királyt, aki egyfelől rokona, másfe-
lől épp most tüntette ki, ráadásul ő
a vendéglátó... Eh, nem sorolom: ez
egy beszari gyilkos. Még meg se fo-
galmazta tervét, hogy mit és hogyan
fog az éjszaka csinálni, de már resz-
ket a térde.

Még csak kísért a gyilkosság, de már
Úgy rázza világotat, hogy erőmet
Elszívja a képzelet, s már csak az van,
ami nincs.

Majd a híres sorok:

Ha trónra szánt, emeljen rá a sors,
Én semmit se teszek.

(I. felv. 3. szín)

Lady Macbeth ismeri urát, majd ő
kormányozza lelkét és törét:

Amit szeretnél
Tisztán szeretnéd: hogy ne hamisan
játssz,
De azért úgy nyerj; vonz, nagy
Glamisom
Ami rád szól, hogy „így tégy, ha
akarsz!”

S amit bizony jobban félsz elkövetni,
Mint amennyire meg nem tenni
kívánsz

(I. felv. 4. szín)

„Félsz” – mondja, tökéletes a diag-
nózis, mert Macbeth még el se ter-
vezte mi, hogy legyen az éjszaka, má-
ris be van tojva. Márpedig reszkető
térdekkkel, lelkifurkával nem lehet
sikeresen gyilkolni. Gondold el, mit
röhögne ezen a latolgatáson III. Ri-
chard: ki a csoda törődik lelkével a
tett előtt, gyerünk, szúrd-vágd, nem
apád, cinikusan és energiával telten.
Az összevetés-különbség lehetőségét
Jan Kott vette észre...¹ (Más kérdés,
hogy a végén III. Richardot is meg-
szállja a lelkiismeret-furdalás, a végső
csata előtt látomásaival küszködik...
De csak miután fél tucat ellenfelét
kivégezte. Ezek ketten meg dilettán-
sok ebben a szakmában, ráadásul
rettegnek is – csak szeretnének igazi
királygyilkosoknak látszani. Félelem
vezette gyilkos pedig nincs.² A Lady
magabiztos és erős, majd ő elintézi,
ő gyilkol elsőként – és ki az, aki to-
tál összeomlik a véghajrában? Ez az
energiatömb. Mert dilettáns, azaz
fogalma sincs a gyilkolásról, hatalmi
technikáról, és a lelke mélyén ő fél a
legjobban. Csak maszkjai kitűnőek.
Tudom, hogy én itt a közvélekedés-
sel, a színházi előadói tradícióval
szembemegyek, egy radikálisan más
emberképet látok az írott szöveg mö-
gött. De úgy gondolom, ez a dolgom.

Több shakespeare-i gyilkost ismerünk, gondoljunk csak Richárdra, de ilyen pipogya és egyben vérszomjas – a kettő összefügg – népséget: egyet sem. És hadd tegyem hozzá, ami ennek a vizsgálatnak a lényege: ezek a főágensek végső soron komikus figurák. S mégis ez a legvéresebb királydráma – *fekete komédia*. Komédia, amire senki sem gondol. Mert a darab „felszínén” történik a nyaknyiszálás, bérgyilkosság, harcostárs leölése, látomás és gyerekgyilkosság, itt vérben úszik a színpad, de csak azért, mert ezt a mézárszékét két teszeto-sza, önjelölt gyilkos vezeti, össze-vissza rohangásznak, fél tervvel és főleg teli nadrággal.

A páros – az induláskor

Macbeth már a jóslatokat végigélve megretten: gyilkolni kell. Képtelenség. Duncan, a király rokon, a vendégjog szent, a kitüntetést épp most vette át tőle Macbeth. Egyelőre csak önmagában él a bizonytalanság, de ahogy hazaér, a Lady észreveszi rajta, hogy nincs benne elszánás. Macbeth útközben levélben meséli a boszorkák jóslatát és a királyi látogatás hírért. A Lady tehát felkészülhet, ismeri gyáva férjét. Mire hazaér, asszonya kész a tervvel, itt az alkalom, nincs mese, egy nyisszantás és megvan a trón. És a Lady készen áll férjét kritikával illetni: „Thánom, arcod könnyv:

furcsákat olvas / Belőle a szem...” Egy szempillantás alatt tudja, hogy a férje képtelen erre a vállalkozásra, ezért átvállalja a nehezét: majd ő fog döfni. Ő, az erős asszony.

Aki jön, azt el kell látnunk: hagyd

a végrehajtást,

A mai éj nagy művét, énreám

a szép jövőt ez az éj szüli, ez,

Királyi trónt és hatalmat szerez.

(I. felv. 5. szín)

Szemben Macbethtel, neki már kész terve van az éjszakára, elhatározása kemény. Ja, kérem, a gyilkok előtt könnyű hősködni. Úgy gondolja – és egy darabig úgy is látszik –, hogy szemben férjével, ő nem retteg, nincsenek skrupulusai a királygyilkosságot illetően, egyáltalán a vér, a bűn nem riasztja, késsel meg tud bánni. Ha Macbeth gyáva – mondja gúnyosan, ő, a gyenge nő, elintézi a királyt. Ez persze csak nagy mellény, halandzsa, éjfél után mégis csak Macbeth végzi el a véres munkát, nem fogadó asszonya. De itt, még a bűn küszöbén, hősködik.

Ettől a kemény tartástól kapott a drámatörténetben és jó ideig a színpadon is különös emberi nagyságot a Lady, ami számomra teljesen érthetetlen. Macbeth háborús hős, épp egy véres küzdelemből érkezik, tudja, mi a kard, a tör, a vér, és hogy festenek a hullahegyek. A Lady életében nem látott csatát, fegyver nem

volt a kezében, könnyen beszél, hősködik: voltaképp már itt az első felvonásban abszurd jelenség: az a nő akar bátor, hős, királycsináló lenni, aki még nem látott igazi vért, nem volt részese élet-halál küzdelemnek. Üres tyúk, amit retorikája, meg képzetele – ez fontos – leplez.

Ne higgyük, hogy ebben a rajzban Shakespeare nőkritikája jelentkezik. Júliától a Makrancos hölgyig számos nőalakja pompás háromdimenziós, férfiaknál okosabb, talpraesettebb figura. Nem, itt a Lady világon kívülisége a kritika tárgya. Mondanám, az első abszurd figyelmeztetés: ez a nő maga a képtelenség. A darab lényege: belül reszkető dilettánsok tömeggyilkost játszanak.

Lady Macbeth, az abszurd fúria

De hadd térjek vissza a Lady első bemutatkozásához. Itt tényleg ő látszik erősebbnek (strindbergi figurára – *Az erősebb* című darab nőalakjára emlékeztet). Nemcsak bátorságot, az elhatározás befejezését követeli, nemcsak lelkierőt szuggerál férjébe, de az erősebb jogán: zsarolja is. A király már a várban, az ünneplés sikerült, a hirtelen feltálatl vacsora zajlik, de Macbethnek nem ízlik, nem bírja lélekkel a díszvacsorát, kilép a

levegőre, lélegzethez akar jutni. Határozatlanságában tesz még egy utolsó kísérletet:

Macbeth: Ne menjünk tovább ebben a dologban
A minap is kitüntettet; arany
Megbecsüléssel vesz körül a nép –
Friss ragyogását mutogatni kell,
nem elherdálni.

Erre csap le a Lady, zsaroló-szövege:

Részeg volt a remény,
Amibe öltöztél? Aludt azóta
S most sápadtan és zölden riad arra,
Amit oly bátran kezdett? *Ezután*
Ennyibe veszem szerelmed is,
Hát félsz az lenni tettben, s akaratban,
Ami vágyban vagy?³

(I. felv. 7. szín)

Ez a visszacsapás vérforralóan góromba: nemcsak gyávanak nevezzi férjét, hogy nem tud akarattól a tettig eljutni. (Ami sajnós igaz...) Hanem végső érvként férfiasságába is beleköt: Macbeth szerelmébe, pontosabban azt sugallja, ha így áll a dolog, akkor a köztük lévő szex sem igaz, ha nem mer gyilkolni, az ágyban is hazudik.

Szex és szerelem – örök shakespeare-i téma, itt fonákjáról: a szex a gyilkolásra való biztatás – pontosabban – zsarolás kelléke. Lelkileg. Ez a Lady felemás erénye, hogy férje lelkéhez ért, és egyben személyiség-

gének abszurd gyengesége: saját lelkét fel se tudja mérni. Ezért hiszi a színházi gyakorlat, hogy a Lady nagy ember, jelenség. Egy fityiszt, a hatalomvágy elvakítja önmaga képességeit illetően.

Pedig kettejük csatájában innen övé a pálya – egy darabig. Kemény nő, minden gyilkosban benne van. Na ja, a maga abszurd módján. Mert ne feledjük: Lady Macbeth ebben a királygyilkos manőverben csak drukker, legfeljebb a vért takarítja el a halálos döfések után, maga tudatlan ehhez a mesterséghez, ebből következően csak a szája nagy, valójában éppoly gyáva az öléshez, mint a *thán* a darab indulásakor.

Gondold meg, a királyt Macbeth ölte meg, azonnal trónra kerül. De fegyvertársát, Banquót, akitől tart, hogy áruló lesz, már királyként, ugyancsak ő teteti el láb alól. Aztán mindenkit, akire gyanakszik, akitől fél, lekasabolta – Macduff családját is ő nyíratja ki. A félelem nem hagyja el: ezzel indít a darab és csak a végén szűnik meg benne a szűkülő reszketés, mert hinni akar a boszorkányoknak... De a Lady renoméját ez a világon kívüli rettegés nem érinti – legalábbis egy darabig.

A reszkető térdű Macbeth így beleszokik a vérben táncolásba? Igen – ez Shakespeare nagy felfedezése kora lelkivilágáról. Tudomásul kell

venni, hogy a gyilkolásban a *tétova félelem és a tömeggyilkosság összetartoznak*, Macbethben nincs tartás, az egértől is reszket, ezért aki csak észébe ötlük, mindenkit eltetet láb alól. A félelem ontja a vért. Igaz, most már nem saját kézzel, hanem bérgyilkosok révén. (Más kérdés, hogy kétbalkezesek azok is, hisz a választást is rosszul csinálja, nagy balfasz ez a katona. De nincs számára visszaút. Belemászott a mókuserékbe.)

Még egyszer mondom: nem lehet érteni, miért híresült el Lady Macbeth nagyasszonyként, sőt „hősi”, parancsoló egyéniségként. Pedig, amint említettem ő csak drukker, illetve nézője a vérpataknak, amit egy idő után már nem bír elviselni. A „vasba öltözött” nő belül üres, összeomlik, megőrül: látomások gyöttrik, alvajáró, orvos nem tud segíteni. Irkál valamit és ágyba megy. Nem hitte volna, hogy a gyilkosság másnapja ilyen nehéz? Talán még ez sem jellemző rá: a lélek, ami belül tartotta, tudat alatt összeomlik. Ez a figura az igazi abszurd jelenség a drámában: a semmi felfújva és kipukkadva. De a „felszínen” ő a *primus movens*: ő indítja be a mézárszéket, bár fogalma sincs arról, mi kell hozzá és mivel jár. Hozzá képest Macbeth, a férfi szolid katona, normális pasas, akit aztán elkap a beindított gépezet, és a beléplántált hatalomvágy.

Össze van ez hozva: a Lady gonoszságával tartja a lelket Macbeth-

ben, aztán ő omlik össze menthetetlenül – alvajáró, vérfoltot lát a kezén, hiába mossa, vörös bűnjel marad a helyén. Ismét shakespeare-i bölcsesség: nagy különbség van az „előtte” és az „utána” között: előtte hősködött, miszerint mindenkit le tudna kaszabolni a trónért, aztán mikor a cselekvésre kerül sor, illetve a következményekkel szembesül, belül omlik össze ez a fúria lelkű asszony. Mert dilettáns gyilkos, mint ahogy a háborún kívüli katona férje is az: egyik sem születet briganti.

A sorozatgyilkos

Macbeth minden reszketése, fenntartása, erkölcsmaradványa dacára az első vérfürdő után képtelen kimászni a gyilkolás ördögi játszmájából. A fordulópont Banquo megölése. Semmi értelme, a beszari Macbeth túllép egy határon. Este királyi vacsora, ahol grófjai és méltóságai ülnek az asztalnál, csak Macbeth nem tud közéjük ülni: látomása szerint Banquo ül a helyén. Színi megvalósításban valóban élő Banquónak illik játszani ezt a látomást, mert a balfasz Macbeth rosszul ölette meg. Mert a bérgyilkosok is félnótások voltak. Banquo fia elmenekült. Banquo a vacsorán végig ott ül-eszik-sétál, még az is benne lehet a jelenet színpadi megvalósításában, hogy szólnak hozzá. Nem kell hozzá véres

maszk, meg halott fehérség. Van, és kész. Ahogy a boszorkányok is vannak, mert színház, és nincsenek, hisz csak a jóslatuk tartja életben Macbethet.

Macbeth számára nincs visszaút, csak előre, az egyre több vér felé.

A boszorkányok

Velük indul a játszma, randit beszélnek meg, ahol Macbethtel találkoznak, ahol csábítanak, ahol ígérnek, s ahol elhintik a végzetet. Az nem kérdés, hogy kik ezek a lények, az viszont igen, hogy mi a dramaturgiai funkciójuk. Történelmi korban vagyunk, Anglia őskora, skót Highland, tele legendákkal – mondhatnánk, így belefér szereplésük. Csakhogy nekik kiemelt funkciójuk van: velük indul és velük zárul a tragédia, jóslatukkal – melynek fele azonnal teljesül – csábítják be Macbethet a mélysárszékbe, hogy még király is lehet; de egyben menekülést is ígérnek, Macbeth csak akkor lesz veszélyben, ha a birnami erdő megindul. Kódolt szöveg, de a katona kódfejtés nélkül hisz nekik.

Magától nem kívánná meg a legfőbb hatalmat? Nem, majd látni fogjuk, tisztos vezér, kardja, becsülete van, álmodni akkor még tud, de saját rangja felett számára elérhetetlenül magas fokozatokat lát. Hogy *thán* lett, annak, mint a földre szállt

csodának örül: a boszorkányok hiteles jóskok.

Ezért a boszorkányok jelenete csak látszatra keretjáték. Illetve: az is, de lényegében ők a dráma végső mozgatói. S mivel alvilági lények, vagyis létük a mesék és képtelenségek birodalmába tartozik, *ők teszik idézőjelbe azt, ami történik*, az állandó vérfolyatást, a Lady kivételes gonoszságát és ürességét, Macbeth állandó rettegését (amit a sorozatos gyilkolás sem tud elűzni lelkéből). A jelenések – mert többször is jönnek –, többértelműségükkel adják a dráma alaphangját: ők dirigálnak ugyan, de ez lehet vízió, lehet legenda (mely tán igaz se volt) és lehet „dramaturgiai kellék”. Egyik sem: szereplésükkel idézőjelbe teszik azt, ami a játék maga, a történés lényegét, sőt magát annak *történetfilozófiáját*. A „dilettánsok királygyilkot játszanak” című sztorit. Csakhogy ez az idézőjel – Shakespeare-nél – kétértelművé teszi jelenésüket: lehet, hogy igazat mondanak – kódolt formában –, és lehet, hogy mindez csak Macbeth csata utáni kábulatának víziója. Ennek ellene szól, hogy e rémes találkozó ismétlődik, Macbeth bizonyítva akarja látni az ígéretet, mármint hogy mentesül a büntetéstől.

A shakespeare-i kétértelműség már korábbi darab-elemzéseimben is felbukkant. De a drámaíró nem ismétli magát: itt egészen különleges módon érvényesül a „darab mögötti

dráma” mechanikája. A boszorkány-csapatnak utóbb a főnöke is megjelenik, nem elég, hogy a földből nőnek ki, hogy fazekukból páncélosok bukkannak fel és alá, a főnök – azaz a hierarchia nemcsak a „felvilágban”, de az alvilágban is létezik: Ez teszi (félíg) hitelessé létezésüket, mozgató szerepüket. Félig, mert kódolt üzeneteiket ember legyen a talpán, aki dekódolni tudja, erre fizet rá Macbeth. És persze az egész jelenés éjszaka, ködös félhomályban, kivehetetlen kontúrokkal bukkan elő a semmiből és tűnik el a semmibe: csak Macbeth látja. Személyre szabott üzenetet közölnek.

Az egész darab szimbolikáját meghatározza ez a „keret”: földalatti lények vezetik Macbethet, s végül a Ladyt is: azaz, amit csinálnak, Föld nem viselheti el. Csak zárójelben: a Földből kinőtt csábítók tudják, kit-miért taszítanak halálos bűnbe. Szerintem e „földből” nőtt bírák, csapdát állítók és egyben bosszúállók – nagy emberi mítosz leszár-mazottai, Shakespeare ezt használja kerettörténetében: a Föld mint igazságtevő... – itt csak érintve szerepel. De benne van jeleneteikben. Macbeth sugallatukra először elborzad, aztán lassan elhalványodik benne a boszorkányok (alvilági) ösztön-ébresztése. Mikor mégis kételkedik, rohan igazolásért, hogy vajon

a játszma végén sértetlen marad-e? Igen ám, de a „földalattiak” kódolt nyelven beszélnek, így is, meg más-képp is lehet érteni, amit mondanak, csak csábszövegük se így, se úgy nem jut el Macbeth agyához. Megnyugszik, hisz azt hallja, hogy csak az ölheti meg, akit nem anya szült... A dilettáns gyilkos meg se próbálja tovább gondolni a mondókát: oké, relax, olyan ember nem létezik, aki ne anyából bújt volna elő, majmok meg nincsenek e vidéken...

„Idézőjelbe tett sztori” – maga a kontingencia: így is lehetett, de más-képp is eshetett, sőt maga a sztori lehet, hogy csak árnyjáték. Ezek a figurák áttetsző amőbák a boszorkányok felől nézve, és az ő csábításukra ugrálnak. Ezen belül azonban állandó marad a „dilettánsok gyilkost játszanak” véres körtánca: alvilág, az emberlény legvégső alja kormányozza a szereplőket, csak épp kalkulatív észet nem ad hozzá. „Csak egy dőfés...” gondolják, és hisznek

az alvilágiaknak. Hisznek, rettegnek, és egyre mélyebbre süllyednek a vérben. Mert, hogy milyen algoritmus következik az első dőfésből, mi mindennel kell szembesülniük, hogy nem egyszerű egy főember eltüntetése, azt nem tudhatják előre.

A „keretjáték” forgatja ki Macbethet önmagából: retteg és hisz. Hiszékenysége: kényszer-reflexió, nem volt korábban ő ilyen. De a mókuserékben nincs más kapaszkodója. Hisz a puszta légnek, az utolsó pillanattig, még az erdő megindulásakor sem szakítja ki magát belőle.

Shakespeare egy *serial killert* ábrázol, egy magából kifordult gonosztevőt. És a végén mégis megadja neki a harcosnak járó gesztust: Macduffot keresi, találja – megtudja, hogy ő szerepelt a boszorkányok jóslatában, hiszen kivágták az anyjából –, de végigcsinálja a harcot. Nem rongyként távozik, akarom mondani. Ehhez tényleg a költőóriás kell, és a „túl jón-rosszon” gesztusa.

JEGYZETEK

---

1. Jan Kott: *Kortársunk Shakespeare*, Gondolat, 1970. 99.
2. Itt a tegnapi-mai filmbeli bérgyilkos, a hidegvérű „hitman” hollywoodi felfedezését kapom elő magyarázatképp.
3. Fontos, ezért eredetiben:
Was the hope drunk

Wherein you dress'd yourself? Hath it slept since?

And wakes it now, to look so green and pale

At what it did so freely? *From this time*
Such I account thy love.

Csehov és Füst Milán, a komédiaírók

Csehov érett drámái – *Sirály*, *Ványa bácsi*, *Három nővér*, *Cseresznyés-kert* – azokat ábrázolják, akik nem tudnak meglenni hit nélkül, és a hiányzó Istent valamilyen pótlékkal helyettesítik. Bármi legyen is, tárgy, eszme vagy másik ember, elvakultan és rendületlenül hisznek benne, nehogy cselekedniük kelljen, közben pedig tönkremennek. Dosztojevszkij még azt vizsgálta, hogy mi történik, ha nincs Isten. Csehov abból indul ki, hogy nincs Isten, az emberek mégis vallásosak maradtak, és akkor is leküzdhetetlen akadályt állítanak a vágyaik elérése elé, ha könnyű lenne elérniük, mert a folyamatos kudarc révén az egész életüket megoldják. Tisztában vannak vele, hogy ezt művelik, mégis művelik. Maguk és a többi szereplő előtt is ripacszkodnak, és olykor bele is halnak. Ők is tudnak mindent, a többiek is tudnak mindent, de vaknak tettetik magukat, mellébeszélnek és mellécselkszenek.

A *Három nővér*ben az apa halála után a három nővér és a bátyjuk, Andrej összezavarodik. Elvész a külső, összetartó forma, ettől Andrej szétmegy, meghízik, nem jár többé az egyetemre, hegedül, lombfűrészelt és rémes nőt vesz feleségül, aki aztán mindenükből kiforgatja őket. A nővérek azt hajtogatják, hogy Moszkvába kellene költözniük, az mindent megoldana, de maradnak. Moszkva egyáltalán nem elérhetetlen, a vasútállomás mindössze húsz versztányira (szinte pontosan húsz kilométernyire) van a várostól. Könnyű lenne odahajtatni és felülni a vonatra, de nem teszik. A város vezetése bízik abban, hogy az egyelőre megszűnő állomásig a város ki fog terjedni, amelynek színháza is van, gimnáziuma is van, és egy egész dandár állomásozik benne, amely nem a határvédelemre van berendezkedve. Védett, anyagilag fejlődő helyen lakik a Prozorov-család Oroszország belsejében. A testvérek szép nagy,

emeletes házat örököltek, az árából akár hárman is új életet kezdhethének Moszkvában, Mását pedig eltartja a férje. Olga belefásul a tanításba, a munkába a legfiatalabb, Irina is belefárad. A középső lány, Mása, aki a tanárához ment férjhez és gyorsan kiábrándult belőle, kilátástalan kapcsolatba lép az újonnan érkező ezredessel, aki egykor a mamájukba volt szerelmes.

A család Moszkvában a Baszmannaja utcában lakott; a név elhangzásakor a korabeli orosz néző okkal szisszent fel: a lányok apja a cári titkosszolgálat főhadiszállásán lakott a családjával együtt, onnét kellett vidékre költöznie, nyilvánvalóan büntetésből. (Így szisszenne fel egy magyar dráma nézője, ha azt hallaná, hogy a szereplők az ötvenes évek elején az Andrássy út 60. alatt laktak belügyesként.) A célzásokból arra is következtethetünk, hogy az apát a kikapósnak tartott felesége miatt küldték vidékre, hiszen nem egyedül Versinyin volt a hódolója, hanem a Prozorov-házban állandóan vendégeskedő tisztek közül a katonarvos Csebutikin is. (Prozorov beszélő név: átlátszót jelent.) Versinyin valódi társa Olga lenne, aki nincs férjnél; a kibírhatatlan házasságban szenvedő Versinyin éppen ezért választja Mását, akivel csak futó kaland lehetséges, mert nem fog elválni a

férjétől. Versinyin sem akar elválni az újra meg újra öngyilkosságba igyekvő feleségétől, kényelmesebb boldog-boldogtalannak panaszkodni rá. Jobb nekik, ha tovább cipelik a nyakukon a kibírhatatlan házastársat, illetve ha a magányt választják továbbra is, életstratégiájuk lényege, hogy kudarcaikért a körülményeket okolhassák.

A szereplők filozofálnak, közhelyeket hajtogatnak, és látszólag vakon haladnak a végzetük felé, miközben mindez nyilvánvaló színlelés. Minden szereplő tudja, hogy a Lermontov-hőst játszó Szoljonij le fogja puffantani Tuzenbachot, akinek fő gondja, hogy a német neve ellenére fogadják el pravoszlávnak, mégsem tesznek a gyilkosság ellen semmit. Irina, a menyasszonya sem tartja vissza a párbajtól, pedig egyetlen szavába kerülne; ő is mellébeszél. Minden szereplő a munkát dicsőíti, miközben vagy egyáltalán nem dolgozik, vagy szenved attól, amit csinál. Az agresszív külső erő (Protapopov, a városi előljáróság vezetője, Natasa szeretője) a legátlátszóbb módon rabolja el a vagyonukat, ők pedig semmiféle ellenállást nem tanúsítanak. Koholt érzelmekbe menekülnek, mint Tuzenbach, vagy a *Ványa bácsi*, vagy a *Sirály* szerelmi háromszögének szereplői. Ha egy szereplő a szerzéssel próbálja betölteni a lelkében tátongó űrt, mint Lopahin a *Cseresznyés kertben*, szintén pórul jár:

az áhított és végre megszerzett kerttel nem tud mihez kezdeni, a fákat kivágatja, bedeszkrátatja a házat és elmegy. Ha egy szereplő orvos, már rég elfelejtette, amit tanult, és utálja a betegeket. Ha valaki professzor, butaságot irkált és adott elő egész életében. Ha valaki beleszeret a tanárába, mint Mása vagy Jelena Andrejevna, hamar kiábrándul belőle. Aki világmegváltó eszméket hirdet, örök diák marad. Az ideológiák egy vallás utáni korban nem pótolhatják a vallást.

Ez nem egyszerűen az orosz középosztály képe, a szamovár mindenütt a világon egyformán giccses, és giccses a Csehov által gúnyolódva használt zsidó vagy cigány műzene is. Ez a középosztály fogja szolgálni a XX. században a fasizmust és a bolsevizmust világszerte. A mai szakszó szerinti prekariátus (a szorongó tömeg) élteti az embertelen rendszereket, és hallgatólagosan vagy tevételesen a saját tönkretételére és a leggyengébbek kiirtására szavaz.

A halálos fenyegetés ott sejlik e drámák cselekménye mélyén. Firsz, a volt jobbágy, aki a felszabadítását katasztrófaaként élte meg, ott felejtődik a bedeszkrátott, üres házban, ahol nyilván éhen fog halni. Ványa bácsi öngyilkossága nem sikerül, de a *Sirályban* Trepljové igen. Tuzenbachot lepuffantják a *Három nővérben*.

Hogyan érezhető mégis komikusnak, hogy emberek halnak bele a semmittevésbe?

A komédiát nem a halálos végkifejtlet elkerülése különbözteti meg a tragédiától, hanem a szemlélete. Ha az ábrázolt alakok megoldásainál a néző tud jobbat javasolni, akkor fensőbbsséggel szemlélheti a figurákat, és joga van kinevetni őket. Ha a néző nem tud a végzetükbe vakon vágató szereplők számára jobb megoldást kínálni, akkor a történetet tragédia-ként érzékeli. Csehov komédiáiban minden szereplő monomániája tisztán áll előttünk, tudjuk, mit javasoljunk nekik, hogy boldoguljanak, miután azonban szándékosan vagy félig-meddig öntudatlanul nem azt teszik, ami magától értetődő, kinevethetjük őket.

Ebbe a világba mindenképpen beletartozik az orvos, a tanár, a gazdasztiszt és a katonatiszt (Kelet- és Közép-Európában a tisztképzők egyúttal a civil közigazgatási pályára is előkészítettek). Beletartozik e társaságba a pap is, mint a századforduló magyar, lengyel, szlovák, szerb, horvát novelisztikájából is látható, Csehovnál azonban a papok feltűnően hiányoznak. Papi elődökkel egyetlen szereplő dicsekedhet, mégpedig a *Három nővérben* a színpadra sem lépő Protapopov, a helyi önkormányzat elnöke. Annál is szembezőköbb ez a paphiány, mivel a cízizmus az ortodox papsággal évszázadok óta összenőtt,

realista orosz szerző a papságot nem hagyhatja ki. Csakhogy e komédiák a cárizmus utáni cárizmust ábrázolják immár, magát a szétesést, a vallás és bármiféle tekintély vesztét. Hogy ez a világhelyzet miért és hogyan következett be, azt e pillanatfelvételek nem tárgyalják. Már Dosztojevszkij legfontosabb művének a címe is erre az állapotra utal: *Feljegyzések a halott házból* (nem pedig „a holtak házából”): *Zapiski iz mjortvovo doma*. A „halott ház” maga a rendszer, amelyben egyáltalán nem halottak élnek, hanem nagyon is eleven emberek, noha súlyos büntetésre ítélt rabok valamennyien. Harminc évvel később Csehov is megírta a maga börtönszociográfiáját Szahalinról.

Hiába dől össze a cárizmus, mondta már Dosztojevszkij is, és mondja vele egyetértve Csehov, mert antropológiailag bennünk van. Ha nincs többé cári tekintély, megteremtjük a magunk privát, személyre szabott cárjait, és magunk fölé emeljük őket.

„Süketek párbeszéde”, szokták mondani Csehov mondataira; valóban, mintha a szereplők nem halalnák meg egymást. „Szövegalatti”, szokták még mondani, és valóban: az ártatlan mondatok mögött többnyire van rejtett értelem. A Csehov-drámákban a legbutább, bohózáti szereplőkön kívül mindenki mindent tud, csak éppen félrenéz és mellébeszél, hogy ne kelljen a kínos

ügyekkel, főképpen a saját téveszméinek tarthatatlanságával szembe-sülnie. A halasztgatásról az életük árán sem mondanak le.

Csehov világsikere azt mutatja, hogy ez a magatartás nem korlátozódik az oroszokra. Nem azért játszották és játsszák mindenütt, mintha a nézőket valaha is az orosz élet érdekelte volna. Az egzotikum legföljebb néhány szezonra lett volna elegendő vonzerő, nem pedig százhusz évre.

A XX. század tízes éveiben a modern dráma máig legjobb történetében Lukács György nem tárgyalja Csehovot, mondván: „a drámái pontosan olyanok, mint Ibsenéi, csak gyöngébbek”.

A kortársak közül Magyarországon ketten értették meg Csehov drámáit, színházi ember nem volt köztük.

Kosztolányi csodálatosan fordította le a *Három nővért* Jób Dániel vígszínházi Csehov-sorozatához 1920-ban. Kosztolányi maga írta a *Pesti Hírlapban* a Művész Színház vendéjjátéka kapcsán a *Cseresznyés-kertről* 1925. május 23-án: „Most láttam először olyan színházi előadást, melyből egy árva szót sem értettem”. Kosztolányi nem tudott oroszul, németből fordított, akárcsak a *Cseresznyés-kerter* Tóth Árpád. A német szöveg, Vladimir Czumikow munkája, pontos, nélküle Kosztolányi szövege

nem lehetne tökéletes. Kosztolányi színészként minden szerepbe beleélte magát, és csak sajnálni lehet, hogy nem írt drámát; neki való műfaj lett volna az is. Fordítása jóval mélyebb megértésről tanúskodik, mint amit kritikusként és esszéistaként érzékenyen, értőn, végtelen rajongással írt róla. Kosztolányi fordításából egyetlen sor hiányzik, egy hosszabb orosz dalocska második sora: „Tararabumbija, / Szizsu na tumbe ja” – ebből csak annyi maradt, hogy „Tararabumsztié”; vagyis kimaradt, hogy „ülök a hokedlin”. Egyebekben az egész szöveg tökéletes, ma sem kell hozzányúlni.

A másik értő Füst Milán, akinek 1914-ben írt *Boldogtalanok* című drámája megjelent ugyan a *Nyugatban*, de könyvalakban évtizedekig nem adták ki. (Lukács, az ideológus-esztéta természetesen Füst Milánt is elnézte.) A *Boldogtalanok*at Pártos Géza 1962-es rendezéséig nem játszották, egyetlen alkalmat kivéve: 1923-ban az Írók Bemutató Színházában; történetesen Kosztolányi és Heltai Jenő felesége is játszott benne. Csehov érett drámáit Füst is csak német fordításban olvashatta. A XX. század elején a budapesti Nemzeti Színházban a vakmerő Beöthy László bemutatta ugyan *A medvét*, de megbukott vele; Somló Sándornak, majd Tóth Imrének Csehov eszébe sem jutott.

A Nemzeti hosszú évadokra szóló nagy sikere Herczeg Ferenc *Bizánca* volt 1902-ben, meg Edward Knoblauch vígjátéka, a *Faun* 1912-ben. A Thália Társaság sem játszott Csehovot, noha Ibsent és Gorkijt igen, és a magánszínházak sem erőltették.

Füst Milán életművében vígjátéknak az egyfelvonásosait szokás tekinteni, a *Boldogtalanok*at a komor irodalmárok a komoly drámák közé sorolták (nemzetközi közvélekedésük, hogy a komédia súlytalan).

Vidéki birtokosok helyett Füstnél a főváros szélére költözött kispolgárok szerepelnek, de az önzés és az önvakítás megegyezik. Azonos a négyfelvonásos szerkesztés, ami az európai drámában az egy-, három- vagy ötfelvonásos, fejlődéseszmére (tézis-antitézis-szintézis) épülő gondolkodással szemben a misztikus (swedenborgi) önmagába visszatérő, örökösen újakezdő, statikus képlet megvalósítása. Hegel helyett Nietzsche. Szonáta-szerkezet helyett Csehovnál is, Füstnél is szimfonikus tételbeosztás, a mozdulatlanág dinamikája.

Füstnél egyetlen drámában több halott van, mint Csehovnál öt drámában összesen: egy kisgyerek, a főhős anyja, a főhős előző szeretője, a nővére és a legifjabb szeretője. A kisgyereknek, aki a nemtörődöm vidéki nevelőszülőknél meghal, még nincsenek eszközei a védekezésre, a többiek azonban valamennyien maguk

tehetnek a balsorsukról. A legifjabb szeretőt az idősebb szerető arra próbálja rávenni, hogy a szeretett férfi ellen fordítsa a fegyvert, de az ifjú lány az utolsó pillanatban öngyilkos lesz. Az anya azt játssza, hogy nagyot hall, és ezért tették ki az állásából; pénzt kunyerál a fiától, azt szimulálva, hogy beteg, és addig játszik, amíg belehal. A darab cselekménye előtt, mint az anyától értesülünk, egy teherbeesett nő szintén öngyilkos lett. Húber Vilmos, a nők végzet-férfiúja színvonalas középiskolába járt, tehetséges filozófusnak indult, és nem reménytelen családból származik, mert az apja is gimnáziumba járt. Ő nyomdász lett, és becsülettel dolgozik. Eltűri, hogy a nők rácsimpaszkodjanak, eltűri, hogy a gyereke meghaljon, mindent eltűr, miközben lányokat hajkurászik és iszik, és nem érti, mit kívánnak tőle.

A nőket voltaképpen a szomszéd hentes eteti, hogy Húber idősebb szeretőjét ő is megkapja (megkapja, de nem boldog vele). Az egyházi nyomdára felügyelő káplán álmélkodik, amikor kis tanítványát, Húber legifjabb szeretőjét a nyomdász lakásán találja, de nem akar gyanítani semmit. A filozófus hajlamú orvos, Húber egykori barátja kezelgeti a gyereket is, az anyát is, de nem az ő dolga, hogy megvédje őket. Húber tehetséges filozófusként indult, de nem derül ki, hogy egykori terveit miért nem tudta valóra váltani. (Iva-

nov, Asztrov doktor, Ványa egyáltalán nem öreg az éveit tekintve, mégis mind vénségesen vénnek érzi magát, és biztosak benne, hogy végleg eltékozták az életüket.)

A nők ezért vagy azért a megváltójukat látják Húberben, amit ő ironikusan utasít vissza, mégsem szabadulhat. Csehov az *Ivanovban* használ ilyen csillagszerkezetet; ezt váltja fel a központi főhőst mellőző szerkezet a négy utolsó drámában. A romantikus dráma központi főhőssel dolgozik, a naturalista-realista dráma általában a több hőssel rendelkező szerkezetet részesíti előnyben. Egyetlen központi főhős, vagy a sok mellékszálban egyetlen központi tematika (a mellékszálak a maguk módján mind a többit variálják): Csehov szemléletének fejlődését Füst ebben nem követi.

Csehovnál a nem funkcionáló Isten helyére más, kisebb istenek lépnek, például a másik ember, akire a megváltó szerepe rá van aggatva, és amely szerepnek senki sem képes megfelelni. Csehov a papságot kivonja a műből, így jelezvén, hogy nem létezik többé; Füst hangsúlyozottan impotens elemként szerepelteti.

A *Boldogtalanokban* a kezelhetetlen Húbért akarják a nők a megváltójukként használni. Lehetetlen, komikus törekvés, amit a párbeszéddek bohóctréfaszerű ismétlődése,

tartalmatlansága, mechanikussága is hangsúlyoz. Az oda nem figyelést Csehov is üres mondatokkal jelzi (pl. Csebutikin újságból olvasott idézetei, vagy Szoljonij Iermontovkodása). A komédiázás elsősorban Húber anyjának sajátja – a hazudozásba végül belehal, ám a szerző megakadályozza, hogy a néző részvétet érezzen iránta, haldoklása groteszk, a hűhó túlzott, hatásos írói vicc: annyit színészkedett addig, hogy a halálát sem hisszük el neki. Húber és Róza gyereke a színpadon kívül hal meg, Füst nem új Nemecek Ernőt akart faragni belőle. (A *Pál utcai fiúk* 1907-ben jelent meg először. A *Liliom*, amelynek a *Boldogtalanok* a főhősök alkati hasonlósága miatt a paródiája, 1909-es.) A gyerek halálát bejelentő nevelőszülő komikai ziccer-jelenetben zsarolja ki a temetés állítólagos költségét, a nézők megrendülését lehetetlenné téve.

A rajongónak jobb, ha a megszerzeni kívánt ember vagy tárgy elérhetetlen, és ha túl közel van, akkor az elérhetetlenbe tolja, hogy a rajongás továbbra is biztosítva legyen, mint Csehovnál látjuk. Füst szereplője, a mészáros Sirma Ferenc „magas, szőke, jóképű, szép ember”, de a nőknek fontosabb, hogy a megszerzhetetlen Húberre hajtsanak. A kis Vilma nemrég még szerelmes volt a paptanárába, és azért éppen őbelé, mert a katolikus paptanár elérhetetlen, lelkileg a legkényelmel-

sebb megoldás. A nyomdászmeister Húber is csaknem ennyire elérhetetlen, lelkileg szintén jó megoldás lehetne a tanonclány számára, ha Róza, az idősebb szerető nem taszítgálná Vilmát kitartóan a házukba, hogy gyilkost neveljen belőle.

A szovjet színházi korszakban mindvégig úgy kellett játszani Csehovot, ahogy Sztanyiszlavszkij egykor kitalálta: tragikusan, lassan, humortalanul, naturalistán, és ez terjedt el a világban is. Amikor a hetvenes évek végén szovjet színházi delegáció érkezett Magyarországra, és a televízió szilveszteri műsorában látták a Márkus László – Haumann Péter – Körmendi János-féle Csehov-paródiát, magyarul nem értvén könnyeztek a meghatottságtól: igen, ez az igazi Csehov! Nem merték felvilágosítani őket, hogy paródiát látnak. Akkoriban játszották a Madách Színházban a *Három nővért*, de a szilveszteri műsor után le kellett venni, a magyar közönség szétröhögte.

A nevezetes Anatolij Efrosz-féle moszkvai *Három nővér* 1967-es, vagyis a fenti epizódnál 12 évvel korábbi, ekkor játszottak el egy Csehov-dramát bohózatként először; 33 előadás után betiltották. Csehov korában is akadtak persze, akik tudták, hogy Sztanyiszlavszkij, aki mellel világhírnevet szerzett a szerzőnek, a szerző szándékával szemben szenti-

mentális, nehézkes, tragizáló-lírizáló előadásokat rendezett. Szép fejtegetést írt erről Sztanyiszlavszkij egyik színésznő csillaga, Gorkij élettársa, Marija Fjodorovna Andrejeva, aki Irinát játszotta a *Három nővér* ősbemutatóján.

Csehovot illeti játszania a Vig-színházban Jób Dánielnek, játszotta is úgy, ahogy a világban mindenütt, tragédiaként. Füstöt újra meg újra nagyrabecsüléséről biztosította, de nem hitegette, és a darabjait nem játszotta: Füst nem volt világhírű, és a darabjairól lerítt, hogy komédiák. Csehovot a szentimentális, öntet-

szelő korszellemnek megfelelően hamisították meg évtizedeken át, Füstöt még csak meg sem hamisították. Csehov nyomott hangulatban, szótlanul kucorgott a próbákon a Művész Színház nézőterének utolsó sorában, látván, hogy a darabjait nem úgy állítják színpadra, ahogy elképzelte; ha a véleményét kérdezték, mogorván azt dörmögte: „de hiszen minden benne van a szövegben”, aztán fogta magát és 44 évesen meghalt. Füst 74 éves koráig nem láthatta színpadon a *Boldogtalanokat*, amikor pedig végre igen, addigra elfelejtette, mit is akart mondani.

Lehet tünődni, melyikük járt jobban.

© Fortepan, Chuckyeager Tumblr, 1958

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

VEGYE MAGÁNAK A BÁTORSÁGOT!

DE MÉG JOBB, HA ELŐFIZET

Még sosem volt ilyen fontos.

Sem Önnek, sem nekünk.

Fizessen elő most egy évre **11 190 forint kedvezménnyel*** mindössze 21 960 forintért a Magyar Narancsra, és nem csak bátorságot kap tőlünk, de a legtöbb helyen **20 százalékos kedvezményre** jogosító Magyar Narancs Olvasókártyát is!

*Az áruspéldányhoz képest.

SZÁMOLJON VELÜNK!

egy szám újságárúnál: 650 Ft

egy szám éves előfizetőknél: **430 Ft**

ELŐFIZETÉSI ÁRAK:

negyedév: 6 600 Ft

fél év: 12 000 Ft

egy év + olvasókártya: 21 960 Ft

20% kedvezmény:

Belvárosi Színház | Bethlen Téri Színház | Cirko-Gejzír | Fonó Budai Zeneház | Írók Boltja | Jurányi Ház | Katona József Színház és Kamra | Ludwig Múzeum | Örkény Színház | Petőfi Irodalmi Múzeum | Radnóti Színház | Székény Színház | Trafó

10% kedvezmény:

Tengerszem Tűrabolt | Tranzit Art Café

Részletek:

www.magyararancs.hu/elfizetes

MAGYAR NARANC'S